

УДК 341.43 (477)

Т.І. Лазанська
(м. Київ)

СТАНОВИЩЕ БІЖЕНЦІВ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена одній з трагічних сторінок Першої світової війни, а саме – становищу біженців. Ця проблема розглядається автором як велике соціальне лихо, як трагедія багатомільйонних народних мас, безжалісно зігнаних війною зі своїх постійних місць проживання. На основі переважно архівних матеріалів досліджується цілий комплекс питань, які стосуються біженського руху: його причини, розмах, основні місця виходу втікачів, географія розселення, вікові групи біженців, проаналізовано їх психологічний стан, матеріальні втрати та проблеми з відшкодуванням втраченого майна. Особлива увага приділена дітям війни. У студії показано реальну картину участі громадських організацій, місцевої влади та держави в організації надання допомоги біженцям протягом досліджуваного періоду.

Статья посвящена одной из трагических страниц Первой мировой войны, а именно – положению беженцев. Данная проблема рассматривается автором как социальная беда огромных масштабов, как трагедия многомиллионных народных масс, безжалостно согнанных войной со своих постоянных мест проживания. На основе преимущественно архивных материалов исследуется целый комплекс вопросов, касающихся беженского движения: его причины, масштабы, основные места выхода беженцев, география расселения, возрастные группы беженцев, проанализировано их психологическое состояние, материальные потери и проблемы с возмещением утраченного имущества. Особенное внимание уделяется детям войны. В статье показана реальная картина участия общественных организаций, местной власти и государства в организации предоставления беженцам на протяжении исследуемого периода.

Article is devoted to one of the most tragic pages of the First World War - namely, the Status of Refugees. This issue is considered by the author as a social disaster of enormous proportions, as the tragedy of many millions of people, ruthlessly evicted by war from their fundamentals permanent homes. On the basis mainly of archival material is studied a range of issues relating to refugee movements: its causes, scope, main place of refugees out, distribution, age groups, Refugees, analyze their psychological state, material losses and problems with reimbursement of lost property. Particular attention is paid to children of war. The article shows a real picture of participation of NGOs, local authorities and state organizations of refugees over the period studied.

1915 рік був визначальним в багатьох аспектах як для Російської імперії, так і для інших воюючих держав. Він остаточно розвіяв міф про швидку та блискавичну війну, на яку покладали надії всі учасники збройного протистояння. Війна вступила в фазу виснажливого, затяжного змагання матеріально-технічних, політичних, морально-психологічних і людських резервів великих держав світу. Російська імперія вже на її початковому етапі зіткнулася зі значними труднощами, які через рік переросли у затяжну економічну кризу, котру безсилий був побороти самодержавний устрій. Перші симптоми кризи засвідчив 1914 р. В одному із офіційних документів, що вийшов із

надр воєнного відомства, зі всією відвертістю визнавалося, що запасів, зроблених у мирний час «вистачило на 4 місяці, і оскільки війна продовжувалась, то довелося терміново, вже на третьому місяці війни, вдатися до мобілізації державної і приватної промисловості»¹. Поспішна і безсистемно проведена мобілізація провідних галузей промисловості задля задоволення потреб багатомільйонної армії, згорання цивільної промисловості, що працювала на весь людський загал, величезні фінансові витрати на потреби війни, які складали 1/3 народного доходу, інфляційні процеси призвели до того, що вже протягом першого року війни народне споживання скоротилося на 25% порівняно з довоєнним рівнем².

До цього додалися перші важкі поразки на фронтах, які викликали відверте невдоволення і велику тривогу як у відомчих колах, в опозиційно налаштованих буржуазних партіях, так і в цілому суспільстві. На осінь 1915 р. через втрати окупованих і прифронтових територій, які відігравали раніше важливу роль в економіці імперії, вартість загальноросійської валової продукції знизилась на 1/5 частину³. Внаслідок нестачі палива, сировини, робочої сили припиняла або скорочувала свою діяльність ціла низка промислових підприємств. Вже на жовтень 1914 р. через зазначені причини закрилось по Російській імперії 502 підприємства з 46,5 тис. робітників⁴.

Недостатня протяжність залізничних колій, їх слабка оснащеність потягами та вагонами, що в значній мірі технічно застаріли, відсутність єдиного керівника у справах розпорядження рухомим складом, погана інформованість та халатність залізничної адміністрації, зловживання, система підкупів тощо вносили велику дезорганізацію в роботу залізниць під час війни. В сукупності це призводило до непереборних труднощів з поставками вантажів, затримки їх в дорозі, скорочення комерційних перевезень. Хаос на залізницях негативно впливав на роботу промисловості, ускладнював становище на фронті. Додаткові перебої в роботу транспорту внесла евакуація промислового устаткування з територій, яким загрожувала окупація та небувалий в історії воєн розмах масового неорганізованого руху мирних жителів з окупованих і прифронтових районів імперії, викликаний відступом російських військ на всьому західному фронті навесні 1915 р. Війна, що ввірталась непроханим гостем в розмірене життя мільйонів мирних людей зруйнувала їх звичний уклад, позбавила житла, примусила цілими селами й містечками зриватися з постійних місць проживання і рухатися без мети і певної цілі вглиб імперії. Трагедію біженства розділили мільйонні маси населення Прибалтики, Білорусі, Царства Польського, Галичини, Буковини, Волині, Поділля, Кавказу. За цим трагічним рухом, починаючи з травня 1915 р., спостерігала вся Російська імперія.

З приводу цього посполитого зрушення московська газета «Беженец» з пафосом, щоправда гідним іншої нагоди, писала: «Коли війна вдарила по мирних обивателях, коли в ім'я стратегічних міркувань знищила поселення і жителі їх лишилися без даху над головою – це була трагедія великої війни, трагедія яку переживали без гіркоти, з усвідомленням невідворотності і необхідності випити і цю чашу з метою відкинути противника геть»⁵. Можна повністю погодитися з думкою газетярів про те, що заради вищих стратегічних міркувань імперії руйнувалося все, а в жертву приносилися мільйони людських доль, проте зовсім не сприймається квасний патріотизм її авторів. Адже на невимовні страждання було кинуто велику кількість мирних громадян, які

добре усвідомлювали жалюгідність і трагізм біженського життя. Огрім стихійного біженства, що розгорнувся навесні 1915 р., нелюдські умови існування вигнанців, які на початковому етапі цього руху були кинуті владою напризволяще і самотужки пробиралися в більш віддалені від фронту губернії, їх розпач і приреченість вражали тих, хто наочно, а не в віддаленій від епіцентру подій Москві, спостерігав за розвитком цього спровокованого війною соціального лиха.

Очевидці, які працювали тоді з біженцями з Галичини і Волині, а це були представники Комітету Південно-Західного фронту (далі Комітету П-ЗФ), Союзу Міст і на власні очі бачили їх становище, свідчили, що «навіть в нинішній страшний час, важко уявити собі щось більш жорстоке, ніж примусове виселення населення з областей, які залишаються. Не окремі особи, цілі села і міста за декілька хвилин втрачають все, що мали: майно, становище, зв'язки. Колишні осілі люди стають на довгий час кочовиками, які змушені з нуля влаштовувати своє життя. Важко, знаходячись у центрі, хоча б приблизно уявити дійсно моторошні картини, з якими ми зустрічаємося тут на кожному кроці. Цілі каравани біженців снують нині по російських дорогах взад-вперед без плану, без мети абсолютно без будь-яких засобів до існування. Люди їдуть самі, не знаючи куди. І страшніше над усе, що цього не знає рішуче ніхто. Місцева влада бачить в них винятково зайвий важкий тягар і ганяють їх з місця на місце. Діти по дорозі хворіють і вмирають, худоба продається за безцінь (не дивлячись на заборону), голодні коні гинуть, вибиваючись із сил. Це не слова, не згущення фарб, люди в буквальному сенсі полишені напризволяще і приречені на повільне вимирання»⁶.

Натовпи біженців, які хвилями накочувалися в тиллові губернії Російської імперії, сіяли жах і паніку серед населення. Масовий вихід мешканців з прифронтових областей влітку 1915 р. породив ланцюгову реакцію страху, що вселявся в людські серця. Автор цікавого щоденника, в який занотовувалися події з його життя, очевидець кризових днів війни І.Толстой стверджував, що «головний тепер жах – це рух біженців... Незчисленні натовпи голодних і напіводягнених людей рухаються на схід... фактично грабуючи зустрічні села і долучаючи до себе їх жителів, збільшуючи ними бездомний натовп»⁷. Самі ж біженці, оцінюючи становище в якому вони опинилися, свідчили: «Жах увійшов в наше життя, в свідомості все змішалось, не можна нічого зрозуміти... Народ збожеволів від горя, гарчав і стогнав, баби билися в істеричі...»⁸

Не менш вражаючу і глибоку загальну характеристику біженству як явищу небувалому, як трагедії з багатомільйонними дійовими особами дав з'їзд представників Всеросійського земського союзу та Союзу міст, що відбувся в розпал руху біженців у вересні 1915 р. Загальний настрій з'їзду було підсумовано у виступі одного з діячів земсоюзу кадета Шингарьова на заключних зборах. Він заявив: «Зарево пожеж, спустошені поля і села, всіяні трупами дітей і похилого віку людей дороги – це звична картина біженства... Жах війни розорив і зруйнував Царство Польське. Потім від війни постраждали сусідні з ними губернії. До нас ідуть з Білорусії, України, латиші, литовці, євреї... Ми знаємо, що вони... в першу чергу прийняли удар нашого ворога»⁹.

Безсистемність біженського руху, не влаштованість життя цих підданих Російської та Австро-Угорської імперій призвели до того, що в багатьох місцях з'явилася віспа, тиф, кір, холера. В неокупованій частині Волині восени 1915 р. було зареєстровано 40072 випадки захворювань інфекційними хворобами. Хвиля біженців з Галичини

занесла холеру в Луцький повіт, звідси вона поширилася на Дубнівський, Ковельський, Рівненський, Новоградволинський повіти¹⁰. Уповноважений по влаштуванню біженців, зокрема Північно-Західного фронту Зубчанинов С.І. доповідав, що натовпи біженців завдавали значної шкоди населенню тих місцевостей, через які пролягав їхній шлях. Після себе вони залишали пустелю, вирубуючи ліс, щоб зігрітись, викопували картоплю, витоптували поля і т.п. Були збитки й іншого характеру, до яких відносилися грабежі та злісне нищення майна¹¹. Аналогічні явища спостерігалися також і в районі Волині. Зокрема з жандармських донесень з м. Кременця випливало, що мародери «грабують квартири жителів, які виїхали... Козаки грабують євреїв»¹². Планка моральності народу в роки війни, таким чином, різко впала вниз.

Підсумовуючи свідчення очевидців, аналізуючи характер біженського руху, проведеного відповідними організаціями, які стояли при його зародженні і розвитку, а саме такими були земські союзи, можна дійти висновку, що біженство було соціально-політичним явищем. Розвинувшись під впливом війни, воно характеризувалося втратою великими народними масами своїх природних і звичних їм соціально-економічних умов життя. Біженський рух супроводжувався руйнацією народного укладу, який формувався віками, психологічною ломкою, спричиненою трагізмом становища біженців, втратою ними кращих моральних якостей людини, звуженням кола потреб, що обмежувалися бажаннями первісної людини.

Головною причиною масового біженства людей стала війна, розв'язана великими державами в ім'я утвердження своїх непомірних політичних прагнень. Проте мотиви, що спонукали цей мільйонний рух були різними. Біженство, як відомо, розпочалося на початку війни, коли частина населення Буковини рятувалася від репресивних заходів австро-угорської армії, тікаючи на схід. Після вступу сюди російських військ багато втікачів повернулося назад¹³.

Навесні 1915 р., коли супротивники Російської імперії перейшли в наступ по всьому західному фронту і в Галичині, виникла нова хвиля так званого добровільного біженства та спричиненого висилкою великої кількості євреїв із смуги бойових дій в тил. Воєнні власті отримали тоді наказ із Ставки головнокомандувача про те, що території, які російські війська залишали противнику «мусять бути перетворені в пустелю, тобто очищені як від населення, так і від всього того, що могло становити для ворога цінність»¹⁴. Тоді ж почалося примусове виселення селян, в першу чергу призовного віку чоловіків від 17 до 45 років. Одночасно реквізувалися всі продовольчі запаси, окрім місячної норми. Все, що не можливо було вивезти, а також посіви, підлягало знищенню. Реквізована худоба вивозилася в тил. Єдиного погляду в питанні виселення мирного населення прифронтових районів у вищих ешелонах влади не було. Тому вже 23-24 червня 1915 р. Ставка відмінила рішення про примусове виселення населення. Йому підлягали лише німці-колоністи Волині. Євреїв західних губерній, як небажаних в корінних губерніях Росії, було дозволено залишати на місцях. Галичанам-біженцям надавався безплатний проїзд залізницею в тил з забезпеченням харчуванням та певною опікою на місцях¹⁵.

Незважаючи на існуючі закони, своє попереднє розпорядження Ставка під впливом воєнної доцільності в липні знову вдалася до дій «по очищенню деяких ділянок фронту». В середині серпня було оголошено про евакуацію 100-150 верстної прикор-

донної смуги Волинської, Подільської та Бессарабської губерній. Цього разу примусовому виселенню підлягало працездатне населення від 12 до 50 років з одночасним знищенням запасів продовольства, реквізицією і вивозом худоби та коней. Це стало величезною бідою і повним розоренням для місцевого населення. Рада міністрів, яка розглядала дії воєнних властей визнала огульну евакуацію населення із знищенням майна недопустимою. У зв'язку з цим 18 серпня Ставка змушена була дати вказівку про припинення насильницьких методів виселення. Проте із загостренням становища з продовольством для армії, в районі фронтів дедалі звичним явищем ставали «грабунок і насилля», які здійснювалися воєнними властями під час виселення¹⁶.

Не кращим чином поводитися з біженцями цивільна влада. Про огульне і недоцільне виселення із застосуванням сили в серпні 1915 р. доповідав член земського Комітету ПЗФ Арсеньєв, який обстежував Кременецький та західну частину Острозького повітів Волинської губернії. З метою поліпшити становище на шляхах сполучення і безпосередньо в прифронтовій смузі, штаб фронту видав розпорядження про те, щоб у найближчому тилу біженці, які вже раз зійшли з місць проживання, більше не поверталися назад. Наказано також не дозволяти тим біженцям, що не мають пристанища, згромаджуватися в лісах. Місцева адміністрація зрозуміла це по-своєму. Вона почала зганяти тих біженців, які осіли по селах в 20-30 верствах від лінії фронту, найняли житло, влаштувалися на роботу в найближчих економіях та запасилися продуктами і грошима. Виселяли їх часто застосовуючи силу. Так, біженці, що незадовго перед тим втекли із Радзівіллова і ґрунтовно осіли в с. Биківці, 28 вересня раптово були підняті поліцейськими властями, які шмагали їх нагайками. Таке поспішне вигнання спричинило до того, що в селі залишилося троє дітей повернутися за якими стражники не дозволили¹⁷. Подібні методи «опіки» біженців з боку місцевої влади були непоодинокими.

Свій голос з осудом насильницького виселення населення прифронтових областей подала у вересні 1915 р. Особлива нарада, на засіданні якої дебатовалося це питання. На нараді підкреслювалося, що першими, хто тікав під впливом паніки, була місцева влада та духовенство. Залишаючи напризволяще населення, вони тим самим деморалізували його. Крім того, нарада відзначила згубні наслідки для інтересів держави від дій воєнних властей, що провокували наплив маси бездомного люду. В резолюції, прийнятій нарадою, вказувалося, що «поголовне примусове виселення визнається з державного погляду заходом безумовно шкідливим». У тих випадках, коли виселення з воєнних міркувань є необхідним, то воно мусить провадитися з особливою обережністю, згідно з виданими розпорядженнями Верховного головнокомандувача¹⁸. Очевидно, що саме згідно з такими розпорядженнями розпочалося у грудні виселення воєнними властями біженців з прифронтової смуги за 20-25 верстну межу на Волині¹⁹.

А між тим пружина біженського руху внаслідок сукупності різних причин продовжувала розкручуватися. Основними місцями виходу біженців в Україну стали Галичина та Волинь. За оцінкою, зробленою на з'їзді міст Російської імперії і опублікованою у жовтневому числі «Беженца», зі своїх місць проживання за час війни у Російській імперії знялося близько 12 млн. людей, які, подібно сніговій лавині, заповнили шляхи сполучення, снуючи залізницею нерідко у взаємно протилежних напрямках²⁰. Інший номер «Беженца» повідомляв, що загальне число біженців перевищило за 10 млн. чоловік і, що в цій численній масі мало не 60% становлять діти та підлітки²¹. Такі

розходження у даних щодо кількості біженців свідчать про те, що точного їх числа не мали ні офіційні органи влади, ні ті громадські організації, котрі опікувалися ними.

Першими, хто звернув увагу на біженців, рух яких лише розпочинався у травні-червні 1915 р., були створені на початку війни Всеросійський земський союз, зокрема його Північно- та Південно-Західний комітети, що діяли доволі автономно, і Союз міст. Первісно ці організації були покликані надавати допомогу хворим і пораненим бійцям на відповідних ділянках фронту. Безпосередню допомогу постраждалим від воєнних бід населенню надавав комітет Великої княжни Тетяни Миколаївни (далі Тетянинський комітет), що виник у вересні 1914 р. Одночасно з розвитком біженського руху почали засновуватися й інші громадські, в тому числі національні організації, які намагалися полегшити страждання становище гнаних бідою людей. Окрім них опікою біженців займалися також місцеві земські комітети як губернські, так і повітові. Матеріальні засоби у справі допомоги біженцям отримувалися ними за рахунок спеціальних внесків, пожертв та власної підприємницької діяльності. Таким чином, на початковому етапі біженського руху допомога постраждалим від воєнного лихоліття мала благодійницький характер.

Коли біженська хвиля накрила державу, а найбільш численні потоки біженців пройшли у липні-серпні 1915 р., дана проблема нарешті була визнана загальнодержавною. У зв'язку з цим 30 серпня 1915 р. було прийнято спеціальний закон, за яким допомога біженцям не могла покладатися лише на громадські благодійні товариства, а оголошувалася обов'язком держави, яка залучає до цієї справи суспільні сили. Законом, що забезпечував потреби біженців, було дозволено виділити 25 млн. рублів із державної скарбниці в розпорядження МВС. Цим же законом визначався статус біженців. В ньому зазначалося, що «біженцями вважаються особи, які залишили місцевості під загрозою окупації чи окупованої супротивником або виселені за розпорядженням воєнних та цивільних властей з району воєнних дій, а також вихідці із ворожих Росії держав. Вислані під нагляд поліції з району воєнних дій біженцями не вважаються»²².

Безпосередньо опіка над біженцями покладалася на Головних уповноважених по влаштуванню біженців (на Південно-Західному фронті ці обов'язки виконував кн. Урусов), губернаторів, міських голів, земські установи, міські громадські управління. Окремим пунктом було виділено Тетянинський комітет, який мав надавати тимчасову допомогу біженцям на основі особливого про цей комітет положення. До участі в роботі по опіці біженцями запрошувалися всі громадські та приватні установи. Для контролю і загального керівництва у справах біженців при міністерстві внутрішніх справ засновувалася Особлива нарада. До її складу входили по 7 членів від Держради і Держдуми, по 1 представникові від міністерств – воєнного, іноземних та внутрішніх справ, фінансів, народної освіти, шляхів сполучення, торгівлі і промисловості, землеробства, по 1 представникові від управління намісника царя на Кавказі, від Тетянинського комітету, Російського товариства Червоного Хреста, головні уповноважені по влаштуванню біженців, представник управління верховного начальника санітарної і евакуаційної частини і по 1 представникові Всеросійського земсоюзу та Союзу міст. До Особливої наради увійшли також представники національних організацій – від Центрального обивательського комітету Царства Польського, Польського

центрального комітету допомоги жертвам війни, Вірменського центрального комітету, Центрального єврейського комітету, Бакинського мусульманського благодійного товариства, Латиського комітету, Центрального комітету литовського товариства, головного управління грузинського товариства в м. Тифлісі тощо. Таким чином, Особлива нарада по влаштуванню біженців за своїм складом була доволі солідною організацією, до якої увійшли представники державних органів, громадських та національних представництв.

Впадає в око відсутність в Особливій нараді представників від Православної церкви, яка самостійно долучилася до заходів по влаштуванню біженців. Циркулярними указами, виданими Св. Синодом влітку 1915 р. єпархіальним священикам пропонувалося зайнятися влаштуванням побуту біженців винятково з осіб та установ духовного відомства. Що ж стосувалося біженців інших станів, то Синод рішенням від 11 серпня того ж року дозволив єпархіальним преосвященикам створювати особливі єпархіальні комітети з духовенства та світських осіб. Такі комітети повинні були з'ясувати можливості розміщення та поселення евакуйованих в приміщеннях духовних відомств та займатися пошуком засобів для надання їм першої допомоги²³.

У функції Особливої наради входили розподіл кредитів, опіка у справі транспортування та розміщення біженців в нових місцях поселення, їх реєстрація. В разі реєвакуації, біженцям надавалася допомога на проїзд та відновлення господарства, провадилася оцінка нерухомого та рухомого майна, залишеного під час евакуації. Особлива нарада повинна була забезпечити відшкодування населенню збитків, завданих війною та в ході ревізійних робіт, здійснених воєнними властями, надавати кредити. У програмі дій Особливої наради передбачалися також заходи, що забезпечували духовні потреби біженців, зокрема влаштування шкіл, курсів, полегшували встановлення втрачених зв'язків між членами родини біженців тощо.

Завідування справою пересування і влаштування біженців покладалося на Головних уповноважених, яких призначав цар. Опіка біженцями, влаштування їх подальшої долі на нових місцях проживання входила в обов'язки земських та міських установ. В губерніях, де не було введено положення про земства, догляд за біженцями покладался на губернські, повітові та міські комітети, які створювалися з представників від національних комітетів, авторитетних місцевих діячів і біженців.

З прийняттям закону, за яким допомога біженцям визнавалася державною справою, її організація набула більш планового і організованого характеру, і, що дуже важливо, отримала матеріальну підтримку з боку держави. Однак він почав діяти, як вже зазначалося вище, з вересня 1915 р. До цього часу за свідченням працівників Всеросійського земсоюзу, рух великої кількості населення спочатку з Галичини, а потім з прикордонних західних губерній імперії призвів до того, що «ні воєнна влада, ні місцеві адміністрації не мали можливості своєчасно і в необхідних розмірах організувати продовольчу, медичну та інші необхідні заходи допомоги біженцям, які рухалися суцільною стіною. Вже на початку червня 1915 р. виявилися грандіозні розміри, якого набув цей рух і та серйозна небезпека, що приховувалася у відсутності планомірних, масштабно поставлених заходів по наданню допомоги біженцям»²⁴. Таку відверту оцінку становища з біженцями міг зробити лише Земсоюз, що знаходився в гущі подій, які стрімко розгорталися у прифронтовій зоні.

Вражаюча картина страшних випробувань, що випали на долю біженців, постає із доповіді товариша голови Комітету ПЗФ Ф.І.Гаяріна. Він разом з іншим представником комітету Шлікевичем першими відвідали Галичину ще у жовтні 1914 р., коли земським союзам заборонялося працювати західніше лінії Москва-Харків. Після її скасування комітет розгорнув активну роботу на Південно-Західному фронті, в район дії якого входили Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Бессарабія. Крім того ряд своїх пунктів він мав в Галичині, Мінській, Херсонській та Полтавській губерніях²⁵.

Знаходячись поблизу лінії фронту, працівники комітету вперше зіткнулися з біженцями у травні 1915 р. Тоді Земсоюз самостійно опікувався біженцями – карпатськими русинами, тому що головний крайовий благодійний комітет у Львові на чолі з В.О.Бобринським не прийшов їм на допомогу. Зайнявшись покинутими напризволяще біженцями, комітет організував ряд пунктів харчування, амбулаторії, приймальні передпокої. До харчоблоків щоденно сходилася велика кількість голодних людей, число яких інколи досягало 8 тис. чоловік. Незабаром комітет перемістився у Радзівіллів. По шляху на Броди земсоюзівці бачили маси біженців, які, через відступ під натиском німецько-австрійських військ російської армії, як хмара вступали в межі імперії²⁶.

Комітет ПЗФ діяв на всіх ланках маршруту біженців починаючи від прифронтових районів, супроводу під час евакуації і закінчуючи розселенням на нових місця проживання. Саме через це їх свідчення дають цінний матеріал, за яким можна скласти більш-менш повноцінну картину становища біженців, уявити розмах цього руху, головні місця виходу, основні вікові групи втікачів та географію розселення.

Маючи вже певний досвід роботи з біженцями в Галичині, Комітет ПЗФ відразу відгукнувся влітку 1915 р. на численні прохання губернаторів прикордонних губерній та командувачів арміями розпочати організацію продовольчої, медичної допомоги біженцям, які різними шляхами рухалися у напрямку східних губерній. До перших біженців-галичан, що вступали у суміжну Волинську губернію в травні, незабаром додалися втікачі і виселенці зайнятих німцями повітів Волині, Царства Польського, Білорусі. Проникаючи сюди різними шляхами, вони частково осідали на Волині або просувалися вглиб, подальше від війни. Численні повітові та губернські міста і містечка, села та хутори стали свідками цього трагічного бігу.

Першою на їхньому шляху виявилася Київська губернія, в межі якої вступали численні загопи вигнанців. З їх наближенням необхідно було посприяти встановленню плановірності цього руху, скоординувати дії між місцевими громадськими силами і губернськими комітетами, земськими організаціями, Київським відділенням Тетянинського комітету, що виник влітку 1915 р. Найбільшим ускладненням на початковому етапі спільної роботи, за визнанням Земсоюзу, була повна відсутність загального плану евакуації населення прифронтових областей та шляхів просування біженців. Спільними зусиллями працівників Земсоюзу, Союзу міст і Тетянинського комітету вдалося встановити схеми їхнього руху по Київській губернії, яких було декілька: 1) найзначніші маси вигнанців, які збігалися до Волинської губернії простували до Київщини через Хабне-Чорнобиль-Горностайпіль-Димер-Гостомель-Київ; 2) Хабне-Чорнобиль – по Дніпру до Києва; 3) Малин-Пісковка-Бородянка-Гостомель-Київ; 4) по Житомирському шосе через с. Небилиця, Гурівщину на Київ; 5) залізницею через Бердичів – Козятин-Фастів-Київ. По цих маршрутах у кожному з названих пунктів

біженцям надавалося гаряче харчування, одяг, а в Чорнобилі та Фастові влаштовано ізоляційно-пропускні пункти²⁷.

Вся маса народу надходила з Волині через північні рубежі Київщини. Їх шлях замикався на м. Києві, яке разом з с. Катеринівка став тоді розподільчим центром, звідки біженці направлялися в інші губернії України та Росії. В Катеринівці для огляду біженців діяв медико-санітарний контроль, ветеринарний пункт, дитячі ясла. З настанням холодів, Комітет ПЗФ спорудив в с. Катеринівка бараки на 2 тис. осіб та коношні на 200 підвід з кінями, а в Святошині – бараки на 3 тис. чоловік. Із зростанням числа біженців збільшувалася кількість маршрутів та пунктів їх обслуговування. Так, Комітет ПЗФ обслуговував 30 шляхів, якими пробиралися виселенці, з них у Київській – 8, у Волинській – 7 та по 5 в Бессарабській і Подільській губерніях²⁸.

Спільно з Союзом міст та Тетянинським комітетом, Комітет ПЗФ облаштував ізоляційні пункти від с. Катеринівка до Броварів. Південніші маршрути просування біженців по Київщині взяли на себе губернські земські комітети. Загалом Комітет ПЗФ утримував в Київській губернії 38 пунктів харчування, Союз міст – 5, Червоний Хрест – 2²⁹. Ціла низка об'єктів харчування була відкрита в інших губерніях України. Зокрема на Полтавщині Комітет ПЗФ обслуговував 46 пунктів та 2 розподільчих – на ст. Ромодан і Полтава-південна, у Чернігівській – 17 пунктів харчування та медико-санітарні заклади в Броварах, Бахмачі, Сновську. Від інших громадських організацій на Чернігівщині працювали пункти харчування в Конотопі, Хуторі Михайлівському та Новозибкові. В Подільській губернії, західна частина якої підлягала евакуації в серпні 1915 р., основними артеріями руху біженців були Гайсин – Київ та Хотин–Сороки–Бельськ Бессарабської губернії. На Поділлі Комітет ПЗФ мав 18 харчових, 6 епідемічних пунктів (Гусятин, Кам'янець-Подільський, Проскурів, Городок, Тульчин, Тарнорудка), а на Херсонщині – 13 пунктів харчування і один реєстраційний у Новомиргороді³⁰.

Для визначення кількості евакуйованого населення, його сімейного та професійного стану, національної приналежності громадські організації влаштовували переписні пункти. Комітет ПЗФ мав їх 16: в Бахмачі – 1-му і Бахмачі – 2-му, Чернігові, Конотопі, Стародубі, Глухові, Новозибкові, Слобідці, Лоеві Чернігівської губернії, в Мозирі Мінської, Новомиргороді Херсонської, Каневі, Києві, Слобідці, Чорнобилі, Б.Церкві, Хабному, Гостомелі, Радомислі Київської, Кременчуці Полтавської губерній. Крім того реєстрація здійснювалася при посадці на потяги на ст. Сарни, Кривин, Рівне, Шепетівка, Коростень, Славута, Колесово Волинської губернії, ст. Гомель Гомельської губернії, на кордоні Волинської губернії в містечках Іскорость, Хабне, Черняхів та Коростишів. У Києві провадився облік тих, хто не зміг зареєструватися до того по дорозі: ті, що прибували залізницею обліковувалися на вокзалі Київським відділенням Тетянинського комітету, а гужем – у Слобідці Земсоюзом. Під час цього дійства голові родини видавалася спеціальна картка, в яку заносилися відомості про родину. За нею обслуговувалися біженці впродовж всієї їхньої подорожі. Прибулий на місце поселення біженець повинен був дати відповіді на поставлені в картці питання і відіслати її без марки в губернське місто, губернську земську управу чи відділ допомоги біженцям³¹.

Евакуйовували біженців переважно залізницею та гужом в Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську і Харківську губернії України, Область Війська Донського, Сибір, Курську, Воронежську, Саратовську, Астраханську губернії Росії.

У зв'язку з постійною нестачею вагонів та потягів, відправляли біженців також і водним шляхом. Так, транспортування тих, хто спрямовувався до Катеринославщини здійснювалося десятима пароплавами з м-ка Чорнобиля³².

Влітку 1915 р. залізниці Російської імперії з великими труднощами справлялися з евакуацією вантажів та населення з Польщі, Прибалтики, Волині і Білорусії та потоком біженців з прифронтової смуги. Для вивезення біженців і урядових установ, продовольчих магазинів тощо лише одна Рівненська дільниця Південно-західної залізниці вимагала 20 тис. вагонів. Всього ж на цій магістралі під біженцями було зайнято 35 тис. вагонів, 1/3 яких пройшла через Київ, 2/3 – через Знаменку. За відомостями Управління Південно-західної залізниці з 35 тис. вагонів, розвантажено в її межах 10 тис., а решта пройшли транзитом. Катерининська залізниця прийняла 6200 вагонів вантажів та 200 тис. біженців. Велику кількість вантажів і біженців перевезли інші залізниці. Наразі основні станції виявилися забитими так, що наприкінці липня було припинено прийом будь-яких вантажів окрім військових. Не краще становище склалося на інших магістралях. За неповними даними залізниці за два літні місяці виділили під біженців та вантажі 115 тис. вагонів. У серпні 1915 р. начальник штабу верховного головнокомандувача Алексєєв М.В. доповідав міністру шляхів сполучення С.Рухлову про те, що «багато залізниць стало цілком непровозоспроможними»³³.

Відволікання великої кількості вагонів для перевезення біженців, в той час як потрібно було відправляти вкрай необхідні вантажі для фронту, вносило додаткові проблеми й без того складної економічної ситуації. На нараді громадських організацій у справі надання допомоги біженцям, яка відбулася в Києві 15–17 жовтня 1915 р., серед інших прозвучала думка про недоцільність евакуації біженців у надто віддалені місцевості, як це передбачалося планом, виробленим головним уповноваженим Південно-Західного фронту, зокрема для населення Подільської губернії, котре у випадку наступу противника мало спрямовуватися до Астраханської губернії. Учасники наради застерігали, що такий крок може призвести до небажаних наслідків для народного господарства. Як аргумент на користь цього наводився приклад, що вже мав місце у 1914 р. Тоді населення декількох повітів Подільської губернії було виселено за 100 верств від зони воєнних дій у Хотинський повіт. Із стабілізацією фронту, населення без перешкод повернулося до своїх попередніх місць проживання³⁴. Нарада пристала на цю пропозицію, проте перевантаженість біженцями ближчих до фронту губерній змушувала вивозити біженців як до Астраханської губернії, так Акмолинської та Уральської областей і Сибіру.

В зону біженського руху так чи інакше увійшли всі українські губернії: Волинь і Галичина стала його епіцентром, звідки йшли основні потоки виселенців, у незначній мірі цей процес зачепив і Поділля, решта губерній України були місцями їхнього проходження та розселення. Україна розділялася на два райони, до яких спрямовувалися біженці, одним з яких були три лівобережні губернії, другим – південні, Київська ж губернія займала проміжне становище на шляху тих, хто рухався на схід та південь проте вона приймала на себе першою після Волинської губернії масований удар біженців. А тому реєстраційні дані за 18 вересня – 14 грудня 1915 р. зібрані по м. Києву Комітетом ПЗФ можуть характеризувати як інтенсивність цього руху, так і його окремі складові.

Протягом цього часу через переписні пункти Комітету ПЗФ в Катеринівці, Слобідці, залізничних станціях Києва, Воєнній пристані та Гавані зареєстровано 80 971 біженець. Серед них абсолютну більшість становили біженці з Волині, хоч було немало й з Галичини та Царства Польського, незначні групи білорусів і населення Прибалтики. Якщо розглянути динаміку руху біженців по місяцях, то можна помітити, що вона відображала загальну тенденцію цього явища. Так, з 18 по 31 вересня кількість зареєстрованих складала 20244 чоловік, тобто в середньому щодня по 1557 осіб, у жовтні – 47750, або 1540 чоловік на добу. У листопаді та грудні біженський рух пішов на спад. В ці місяці в середньому кожного дня прибувало відповідно по 329 і 239 чоловік. За листопад загальна кількість біженців становила 9864, а за половину грудня 3113 осіб³⁵.

Доволі енергійно відбувалося просування біженців з Буковини та Поділля в напрямку південних губерній у серпні 1915 р. Прохідним пунктом для них стало невеличке м-ко Єдинець Бессарабської губернії, що знаходилося на відстані 80 верств від фронту. Протягом 27-30 серпня вони у кількості 12 тис. чоловік помандрували на Південь України. Іншим прохідним пунктом для біженців в цій губернії слугувало м-ко Бельци та Огресєв. У липні-серпні через Бельци щодня проходило по 300-400 чоловік. У вересні цей потічок звузився до 40-50 осіб на день. Через Огресєвський пункт протягом 29 серпня – 11 вересня пройшло 7484 біженців. Близько 30% їх рухалися на власних підводах, решта на земських, 5% біженців вели з собою худобу³⁶. У жовтні рух біженців Подільської губернії повністю припинився³⁷.

На інтенсивність руху біженців у вересні-жовтні вказували відомості, що надходили з інших місць України. В очікуванні великої кількості біженців у вересні перебувала Васильківська повітова земська управа. В середині вересня були отримані відомості від уповноваженого Київського губернського комітету про те, що з шести волинських повітів рухається маса біженців приблизно в 500 тис. чоловік. Частина з них, від 100 до 120 тис. змушена буде перетнути Васильківський повіт³⁸.

Комітет ПЗФ, що провадив реєстрацію в 15 пунктах протягом місяця, з 20 вересня – по 21 жовтня зареєстрував 169 579 чоловік. Лише через невеличке м-ко Бровари пройшло 18532 чол. гузом разом з 7043 головами худоби та відправлено залізницею 14295 осіб. У жовтні просування людей гузом майже припинилося, натомість інтенсивним рух залишався на залізниці. Великі партії біженців спостерігалися на території Київської та Чернігівської губерній. В середині жовтня за один тиждень через ст. Брянськ-Поліський пройшло 44303 біженця, через ст. Бахмач – 68631, Почеп – 24037, Фастів – 21666, ст. Бобринська – 14122 чоловік. Протягом 25 вересня – 5 жовтня в напрямку Чернігівської губернії відбуло 12190 біженців³⁹. Крім того надходила звідусіль інформація про те, що великі маси людей із Волині рухалися через Київщину в напрямку Полтавської та Катеринославської губерній.

Як свідчить катеринославська земська управа, біженці почали проникати в губернію вже на початку 1915 р. Їх головні маси зосереджувалися в Бахмутському, Слов'яносербському та Маріупольському повітах. На кінець червня там було близько 10 тис. біженців. У самому м. Катеринославі вони розташувалися у військовому містечку, на виставці, при Олександроневській церкві та окремо поселено євреїв і галичан. Число біженців у місті досягло 8 тис. чоловік, а в губернію за даними губернатора на 23 серпня 1915 р. прибуло 31922 біженця, а згодом ще 118401 чоловік. Їх число

і далі продовжувало зростати. Наприкінці серпня Катеринославська губернія була переповнена біженцями: в Олександрівському повіті зосередилося 26691 чоловік, Бахмутському – 8 тис. Верхньодніпровському – 20320, Катеринославському – 26636, Маріупольському – 38759, Новомосковському – 14615, Павлоградському – 23470, Слов'яносербському – 4 тис. і в м. Катеринославі – 6 тис. Загальне число біженців на Катеринославщині досягло 168755 чоловік. Це були переважно біженці з південних повітів Волині, проте серед них зустрічалися також вихідці з Гродненської, Холмської губерній, Галичини тощо⁴⁰.

Великі потоки втікачів у літньо-осінні місяці 1915 р. засвідчують реєстраційні матеріали, зібрані працівниками інформаційного бюро Комітету ПЗФ на ст. Знаменка Херасонської губернії. Так, у липні через станцію пройшло 3572 чоловік, у серпні – 39379, вересні – 104959, жовтні – 32822, а всього за цей час 180 тис. чоловік. У своїй переважній більшості це були біженці Волинської губернії та Галичини, частково білоруських і польських губерній. Потужний приплив біженців Царство Польське дало у вересні, коли їх число сягнуло більше 22 тис.⁴¹ Вересневий пік був врешті характерним для всього біженського руху, який розгорнувся на західних кордонах Російської імперії.

Восени 1915 р. місцева влада очікувала проходження межами Полтавської губернії неймовірної кількості вигнанців, аж до 8 млн. чоловік. У зв'язку з цим розпочалася активна підготовка до їх прийому. Лише в одному м-ку Борисполі Переяславського повіту було влаштовано пункт для прийому 10 тис. чоловік⁴². Однак сподівання на таку кількість людей на щастя не виправдалося. Залізничні станції Полтави-південної зафіксували від початку біженського руху по 22 жовтня 1915 р. 111640 чоловік, ст. Ромодан – 87721, ст. Лиски – 130548, Бахмач-Роменський – 362865 біженців. Разом з тим гужовим шляхом пройшло через м. Полтаву 1590 чоловік. Змогли відчутти трагізм становища біженців також жителі

м. Лубен, через яке протягом 10 жовтня – 1 листопада, як перекотиполе, пробігла біженська хвиля в 13678 чоловік. Таким чином, щедра полтавська земля пропустила через свою територію понад 708 тис. осіб. Цей знеможений і гнаний жахами війни люд зустрічав по дорозі посильну допомогу. На шляхах цього руху по Полтавщині були розгорнуті пункти харчування, а при ст. Полтава та Ромодан діяли табори для біженців. До Полтавщини прибували біженці як з Південно-Західного, так і Північно-Західного фронту. Після тижневої обсервації, перших відправляли в Саратов, других – Тамбов і Пензу. На проживання в межах губернії мали право волиняни, подоляни і бессарабці⁴³.

Яскравим свідченням щодо інтенсивності просування вигнанців по Полтавській губернії є слова лікаря Мовшензона, що працював в цей час в епідемічному загоні Всеросійського земсоюзу в м. Ромнах. У своїй доповідній записці він зазначав: «Наш загін прибув у Ромни 20 серпня 1915 р. Тоді через станцію – кінцевий пункт Лібаво-Роменської залізниці проходило щоденно 4-5 біженських потягів, що рівнялося півтора тисячам біженців. Саме місто було перевантажене ними: 7 тисяч на 30 тисяч жителів; близько 500 розселено по школах, в приміській зоні, решта на приватних квартирах. Організації, крім єврейського комітету, ніякої... З 10 вересня кількість приїжджих біженців подвоїлася. Їхали на відкритих платформах, на дахах вагонів. На станцію

прибувало 10-12 біженських потягів... З жовтня число біженців зменшилося, а згодом проїзд біженських потягів припинився остаточно. За весь час нашої роботи через Ромни пройшло 45 тис. біженців»⁴⁴.

Немало біженців, що рухалися ґрунтовими і залізничними шляхами проникало до Харківської губернії. Більшість все ж прибувала залізницею. Добовий приплив з 25 липня 1915 р. в середньому становив 1413 чоловік. Свого піку рух досяг тут у серпні, коли в середньому щодобово станція приймала 1452 особи, а за весь місяць 38813. Пізніше інтенсивність проходження біженців періодично становила від 4 тис. за добу у жовтні та 200 чоловік у листопаді-грудні⁴⁵. В цілому за даними відділу допомоги біженцям Харківського переселенського району з 26 червня по 11 листопада через Харків перевезено 177441 біженець⁴⁶. Вони представляли мало не всю територію, охоплену біженством. Це були вихідці з Волинської, Варшавської, Віберської, Віленської, Бессарабської, Гродненської, Київської, Львівської, Люблінської, Лифляндської, Курляндської, Холмської, Ковенської, Петроковської, Мінської, Полоцької, Суwalkівської губерній. Балашовський вокзал прийняв з 13 жовтня 1915 р. по 1 квітня 1916 р. 1212 вагонів з біженцями, з яких пасажири 557 вагонів розселилися у Харківській губернії, а з 655 – пройшли транзитом в інші губернії імперії⁴⁷.

Особливу увагою і опікою оточили біженців харків'яни. Треба зазначити, що м. Харків на осінь 1915 р. було переповнено біженцями. Провівши у грудні 1915 р. перепис тих, хто конче потребував допомоги, місто виявило таких 30 705 чоловік та понад 10 тис. самозабезпечених. Останніх перепис виявив випадково. А тому число біженців, що не потребували допомоги було значно більшим. На початку 1916 р. у м. Харкові виявилось 45 тис. біженців на 235 тис. жителів встановлених перед війною⁴⁸.

Організація тут допомоги біженцям справила велике враження на обласний земський з'їзд, що відбувся у грудні 1915 р. У м. Харкові було облаштовано розподільчий пункт на 1,5 тис. біженців з нічліжними бараками, кухнею, лазнею, пральнею, пароформаліновими камерами і геліосами, двома амбулаторіями, ізоляційними камерами, обсерваційним баракком для хворих і одужуючих, з 4-ма лікарями та 6-ма фельдшерами, з реєстраційним бюро та бюро працевлаштування. Біженців розселили в квартирах, частково в бараках на 2,5-3 тис. чоловік, при яких діяла лазня і пральня. Для малолітніх дітей земські організації заснували також мережу ясел числом 18, а для перестарілих – богадільню. Крім того діяли їдальні для біженців, інфекційна лікарня у випадку необхідності на 500 ліжок, 13 амбулаторних пунктів. Дітям шкільного віку надавалась можливість навчатися в додатково відкритих на цей випадок школах⁴⁹.

На листопад 1915 р. процес масового сходження біженців можна було вважати таким, що закінчився: суттєво скоротилося в цей час просування їх залізницею, а на ґрунтових шляхах з'являлися лише одиниці. Якщо в середині вересня пункти харчування земсоюзу пропускали через себе в середньому до 4 тисяч чоловік щоденно на ст. Фастів, то у листопаді всього 300-400 чоловік. В Миронівці, через яку пролягав біженський шлях, у вересні проходило до 1,5 тис. за добу, а в листопаді вже 65-70 чоловік. Більш-менш значне число біженців все ще спостерігалось лише на Ліваво-Роменській, Риго-Орловській та Поліській залізницях з тенденцією до його скорочення. Так, через Бахмач у листопаді проходило щоденно 2-2,5 тис. осіб проти 6-6,5 тис. у вересні, на ст. Брянськ відповідно 3 тис. та 9-9,5 тис.⁵⁰

Основним контингентом біженців за віком, як вже наголошувалося на цьому раніше, були діти, підлітки, жінки та люди похилого віку. За підрахунками Комітету ПЗФ, який зібрав дані на 199015 осіб біженців, що пройшли через його реєстраційні пункти гужем і залізницею, дітей було 67688 а підлітків 27630. Разом вони дали 47,89%, а з людьми похилого віку – 52,56% біженців. Таким чином, більшість біженців була непрацездатного віку, число яких безумовно збільшувалося ще й за рахунок жінок. До тих, хто міг сподіватися на заробіток, за умови якщо знайдеться робота, належало 21,6% чоловіків. Більш детально розгляд вікових категорій біженців наводимо у наступній таблиці⁵¹:

вікові групи	число тих, що рухалися гужем	%	число тих, хто рухався залізницею	%	загальне число біженців	%
діти	58296	32,2	9392	39,8	67688	34,0
підлітки	24572	14,0	3058	13,0	27630	13,9
чоловіки	38900	22,2	4214	17,8	43114	21,6
жінки	45067	25,7	6214	26,3	51281	25,8
похилого віку	8566	4,9	736	3,1	9302	4,7
всього	175401	100	23614	100	199015	100

Ці дані неповні і характеризують віковий стан лише невеликої частини біженців, проте висновки, що випливають з них можна екстраполювати на весь біженський загал. Відхилення можливе лише в бік збільшення відсотка дітей, підлітків та людей похилого віку. Працівники земств, які повсякчас стикалися з біженцями і їх проблемами, вказували, що серед них було 70% осіб непрацездатного віку – жінок, дітей та перестарілих⁵². Так, з 59349 осіб біженців, яких супроводили агенти-провідники Комітету ПЗФ на місце поселення залізницею, дітей до 5-ти років було 38,5%, підлітків – 13,2, перестарілих – 2,8, чоловіків – 18,5, жінок – 26,9% а 28974 особи не вказали свого віку. Серед цих 11800 родин знаходилося 11,3%, в яких зовсім не було дорослих чоловіків, одиноких людей нараховувалося 9,7%. Відсоток родин без чоловіків, тобто без працездатних осіб з кожним подальшим періодом руху біженців зростав так само, як і збільшувалося число дітей. У вересні 1915 р. на 100 родин припадало 17,8% тих, хто не мав чоловіків, у жовтні таких вже було 25,4%, а у грудні – 32,7%. Аналогічна картина вимальовувалася з дітьми, число яких відповідно зросло від 26,7% у вересні, до 36,3 у жовтні та 39,2% у грудні⁵³. Агенти відзначали, що з настанням холодів склад біженців ставав дедалі слабкішим і вразливішим за віковим станом. Це підтверджують дані, які засвідчують структуру зареєстрованих наприкінці 1915 р. біженців на ст. Знаменка Херсонської губернії та Кременчук Полтавської губернії. Тут питома вага дітей становила 49,4%, підлітків – 12,5%, чоловіків – 8,5, жінок – 25,0 та перестарілих – 4,6%⁵⁴.

На інтенсивність і склад біженського руху крім загальних причин, про які говорилося вище, впливали також погодні умови. Влітку, коли було тепло, біженці скупчувалися неподалік від фронту. Сподіваючись на перемини на краще в ході воєнних дій, вони намагалися триматися поближче до рідних домівок. З настанням холодів, пере-

конавшись у марності своїх надій, вони змушені були залишати свої землянки, як тимчасові помешкання, і мандрувати на схід. У листопаді Київ знову спостерігав тимчасовий сплеск біженського руху. Протягом 18-19 листопада з Волинської губернії прибуло більше 2 тис. чоловік⁵⁵.

Загалом, на кінець 1915 р. рух біженців припинився, завершувався також процес їхнього розселення по губерніях. За найбільш систематизованими даними, але зібраними не по всіх губерніях, в Україні (без Волині) станом на листопад 1915 р. було розселено і взято під опіку 420961 біженця. З них найбільше оселилося в Катеринославській губернії, число яких сягнуло 220 тис., Харківській – 91138, Таврійській – 39574, Полтавській – 24000, Чернігівській – 28648, Херсонській – 16600, Подільській – 1001 чоловік⁵⁶. Значна кількість біженців продовжувала залишатися у Волинській губернії. Наприкінці 1915 р. комітет ПЗФ фіксував щодня на пунктах харчування до 120 тис. осіб, 70% яких припадало на розорене населення губернії, а 30% - на біженців⁵⁷. Втім, кількість тих хто приходив за пайком під впливом різних обставин зазнавав постійних змін. Тим часом з Волинської губернії, яка була основним джерелом постачання біженців з українських губерній в роки війни, за даними губернаторів розселилося на тимчасове проживання по різних губерніях Російської імперії 204306 чоловік. Найзначніше число волинян прийняла до себе Курська (54760), Саратовська (30830), Харківська (20566) та Катеринославська губернії (50294). Місцями масового виходу біженців Волині, судячи з цих даних, були Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький та Дубнівський повіти. Вони дали 76% розселених біженців⁵⁸.

Ці офіційні дані, поспіхом зібрані губернськими установами не можуть вважатися повними. Очевидно, що ними зафіксовано лише ті категорії біженців, які потребували допомоги, а отже перебували на обліку. Ті, хто прибув в губернії поселення ще до початку офіційної реєстрації, хто влаштувався на роботу або самотужки забезпечував якимсь чином своє існування ймовірно не були обліковані, як це засвідчує грудневий 1915 р. перепис біженців по м. Харкову, про що згадувалося вище. Таке припущення підтверджується як даними Земсоюзу, так і тогочасної преси, яка широко висвітлювала проблему біженства. Так, інформаційне бюро Комітету ПЗФ мало на кінець листопада відомості про те, що лише до Катеринославської, Харківської та Полтавської губерній прибуло 1,6 млн. біженців. Їх зосередження в деяких населених пунктах перевищувало число постійних мешканців. Це трапилося внаслідок непродуманої евакуації та порушення попередньо розробленого плану⁵⁹. Про значно численнішу групу евакуйованих з Волині на початку листопада повідомляла і газета «Утро России». За її приблизними підрахунками із 400 тис. населення Володимир-Волинського повіту виселено 250 тис., з 250 тис. жителів Ковельського – 180 тис., з 300 тис. Дубнівського – 150 тис. і нарешті з 320 тис. Луцького – 130 тис. Тобто число евакуйованих з цих повітів сягнуло 710 тис. осіб. Народногосподарське життя в цих повітах майже завмерло. Жаклиний вигляд мали спустошені міста і села, поспіхом покинуті їх мешканцями⁶⁰. Різняться дані також стосовно кількості розселених волинян у Саратовській губернії на листопад 1915 р. Так, за відомостями Комітету ПЗФ на початок листопада тут розселилося 70 тис. біженців з Волині, в той час як за зведеними даними по ряду губерній, що наводилися вище, їх вказано лише 30 тис.⁶¹

Відсутніми були повні дані стосовно кількості біженців у 1915 р. в цілому й по всій імперії. На цьому неодноразово наголошували організації Земсоюзу та Союзу міст, інші комітети причетні до цієї справи. Систематичний статистичний облік біженців почав здійснюватися після опублікування закону, за яким біженство визнавалося справою державною. До того біженців мав реєструвати Тетянинський комітет, Київське відділення якого з'явилося лише у вересні 1915 р. На цей час за приблизними даними в губерніях Російської імперії осіло 750 тис. біженців разом з тими, хто прибув у тил з початку війни. До кінця року лише потягами було вивезено на схід більше 2 млн. чоловік. Окрім того в тил було вивезено протягом 1915 р. немало учбових, урядових закладів, фабрик і заводів разом з людьми. У другій половині 1915 р. було вивезено на схід 4 тис. об'єктів⁶². У жовтні 1915 р. здійснено евакуацію всіх промислових підприємств та установ з Дубнівського, Кременецького, Новоград-Волинського, Рівненського, Старокостянтинівського, Луцького, Острозького та Із'яславського повітів Волині⁶³.

За даними Земсоюзу на початок листопада 1915 р. в 40-ка губерніях Європейської Росії осіло 1938455 осіб, з яких в містах 328819⁶⁴. На початку січня 1916 р., коли біженський рух завмер, Союз міст оприлюднив нові дані, отримані з 45 губерній і областей імперії про число осілих там виселенців. Їх налічувалося 2189185 чоловік. Як заявляв Союз міст, ці дані є єдиним більш-менш надійним статистичним матеріалом про біженців. Одночасно відзначалося, що працівники Союзу міст протягом 15 вересня – 15 листопада на перших рубежах проходження біженців вглиб Росії зареєстрували близько 2,3 млн. чоловік⁶⁵. Про значнішу кількість біженців говориться і в бюлетені Комітету ПЗФ. Зокрема через їх пункти харчування по 1 листопада 1915 р. пройшло 3966773 біженців⁶⁶. Дещо інші дані оприлюднив Тетянинський комітет. Він зазначав, що на території Європейської Росії у січні 1916 р. розмістилося 2706309 переміщених осіб, число яких не було визнано остаточним. В українських губерніях на 1 квітня 1916 р. налічувалося 656 тис. оселених переселенців, з яких 78% перебувало в повітах і 22% в губернських містах⁶⁷.

Немає єдності у поглядах на число біженців і в сучасних дослідників. Так, російський історик Курцев А.М. вважає, що число переміщених осіб в період війни досягло в Російській імперії 5 млн. чол.⁶⁸ Відома дослідниця з проблем хлібороторгівлі та продовольчої кризи в роки першої світової війни Кітаніна Т.М. зазначає, правда без вказівки на джерела інформації, що на осінь 1915 р. армія біженців лише на Південно-Західному фронті сягнула майже 4 млн. чоловік⁶⁹.

Українські історики, які торкалися проблем Першої світової війни, засвідчують, що величезні маси населення Галичини, Буковини та Волині зазнали примусової або добровільної евакуації як вглиб Російської, так і до Австро-Угорської імперій. У грудні 1915 р. в Австрії перебувало 1,1 млн. біженців з Галичини і Буковини⁷⁰. Частина біженців тікала до Румунії та Росії. Посилаючись на газету «Діло», Макарчук С. вказує, що число українських біженців зі Східної Галичини до Російської імперії не перевищувало 400 тис. чоловік. Крім того, протягом серпня-жовтня 1915 р. із західної частини Волині виселено 175 тис. чоловік. Поляків та євреїв серед переміщених осіб було близько 1 млн. чоловік. Однак польська преса лише поляків-біженців налічувала 1 млн., а єврейський комітет опіки над біженцями в Росії – 350 тис. євреїв. Серед біженців нараховувалося до 500 тис. росіян, близько 300 тис. вихідців з Литви та 250

тис. – з Латвії. Найбільше число біженців за даними газ. «Діло» осіло в Катеринославській губернії – 250 тис. чоловік, Харківській – 121 тис., Донбасі – 80 тис., від 16,4 тис. до 47 тис. чоловік в кожній з таких губерній як Таврійська, Чернігівська, Могилівська, Полтавська, Воронізька, Херсонська. Невеликі партії біженців від 1 до 7,5 тис. осіли в Ставропольському краї, Бессарабській і Подільській губерніях. Три четвертих від загального числа біженців розмістилися на території України⁷¹. У найновішому дослідженні з історії Волині в роки Першої світової війни Бернадського Б. говориться, що за час загальної евакуації з Волині, починаючи з серпня 1915 р., коли почалась реєстрація число біженців сягнуло 1390000 чоловік⁷². На жаль автор не зазначив джерел, на основі яких він здійснив свої підрахунки.

Таким чином, дати однозначну відповідь на питання скільки мирних людей, вражених жахом війни, знялося з місць свого проживання і стали біженцями не уявляється можливим. Найближчими до істини вважаємо дані наведені Кітаніною Т. щодо Південно-Західного фронту. Вони близькі до відомостей Комітету Південно-Західного фронту, який через свої пости харчування пропустив станом на листопад 1915 р. близько 4 млн. чоловік, про що згадувалося раніше. В цю цифру вписуються також дані, наведені в газеті «Діло» про 1 млн. біженців-поляків, 400 тис. українців – галичан, 350 тис. євреїв разом з 1390 000 біженцями Волині за Бернадським при умові, якщо до волинця увійшла також група біженців, котра залишилася не евакуйованою з Волині.

Масова евакуація біженців з Волинської губернії розпочалася у серпні – жовтні 1915 р. Агенти-провідники, що рекрутувалися з працівників Комітету ПЗФ для супроводу біженців, виділяли два їх типи – остаточного, тобто такого, який втратив все що мав і йому байдуже, де оселитися, і біженця, котрий ще вагався. Останнього, за їх визначенням, було досить важко вмовити відправитися в далекий тил, бо «його земля перед ним, в 20-30 верстах від тої лісової хатинки, лісового поселення, де він живе. Два-три рази на тиждень, а то й частіше, він поспішає поглянути на своє село, свою церкву, навіть свою хату. Коли розмовляєш з таким, відразу впадає в око точність його спостережень: «Хомичева Рівнота зараз на лінії обстрілу, а тому мої три копиці сіна все ще стоять», «розриву снаряд не дає, тому що падає в Микитине болото». Такий біженець навіть не цікавиться тим краєм, куди його відправляють, через те, що тяга до обжитого і все ще близького житла дуже велика»⁷³.

Влітку Волинь була схожа на розбурханий вулкан. Тут кипіла робота по формуванню груп біженців та їх евакуації. Скупчені на Волині біженці, що відправлялися з північних пунктів Південно-Західної залізниці рухалися в центральні губернії – Курську, Тульську, північні повіти Харківської, з південних станцій – переважно до Катеринославської і Таврійської губерній, із ст. Клесов, Коростень, Сарни – до Курської та Орловської, зі ст. Клевань, Кривин, Шепетівка, Козятин їхали на Фастів, а тоді в Катеринославську і Таврійську губернії, з Житковичів, Гомеля – на Брянськ, Курськ та Москву. Особливо далекими були поїздки з Шепетівки, Славути, Кривина через Катеринославську губернію в Курськ, Белгород, Пензу, Астрахань і Царицин. За даними губернського комітету Всеросійського земсоюзу протягом 10 серпня по 24 жовтня 1915 р. з різних станцій Волині відправлено залізницею 174126 чоловік до Курської, Воронежської, Харківської та Катеринославської губерній. Понад 65% їх або 113375 чоловік, виїхало в серпні⁷⁴. На початку листопада того ж року в місцевому управлінні

по влаштуванню біженців Волині спробували підвести перші підсумки роботи по евакуації волинян. За приблизними підрахунками з початку біженського руху без врахування тих, хто рухався гужем, було відправлено більше 400 тис. чоловік⁷⁵.

За даними статистика Комітету ПЗФ Івченка, серед евакуйованих гужовим шляхом протягом серпня-грудня 1915 р. 184298 чоловік з Волинської губернії налічувалося 46,5% біженців, з північно-західного краю – 26,6%, Царства Польського – 15,1, Галичини – 5,6, Холмської губернії – 5,5, Подільської – 0,4, Прибалтійського краю – 0,1, не вказали місця виходу – 15435 осіб. Відповідно, українці склали тут більше половини біженців (55%), поляки – 20,4, росіяни – 8,8, німці – 7,4, білоруси – 7, євреї – 0,8, інші – 0,5%, 48355 чоловік національно не визначилися⁷⁶.

Чимала кількість біженців, як уже зазначалося вище осіла на Волині, намагаючись усіма силами закріпитися на цих розорених війною землях. Переміни, які сталися у поглядах владної верхівки Російської імперії на біженський рух та переоцінка цього явища на початку жовтня 1915 р. Особливою нарадою після ознайомлення його із згубними наслідками для держави, поголовне виселення мирного населення з прифронтових губерній було призупинено. Особлива нарада авторитетно заявила, що добровільне масове біженство і залишення рідної землі без особливого на те наказу воєнних властей – суперечить інтересам держави. Своєю резолюцією Особлива нарада однозначно закликала населення тих територій, які знаходилися під загрозою можливої окупації, залишатися на місцях і не тікати⁷⁷.

Справді, масовий рух біженців, який потужною хвилею йшов по всьому фронту, призвів до великих матеріальних витрат держави та відволікав численні транспортні засоби під час евакуації біженців, котрих вкрай не вистачало для перевезення військових і народно-господарських вантажів. Кошти, що виділялися на опіку над біженцями, важким тягарем лягали на державну скарбницю, яка й без того була обтяжена зростаючими витратами на війну. 13 жовтня 1915 р. на черговому засіданні Особливої наради під головуванням Плеве М. зазначалося, що станом на 3 жовтня витрати на біженців склали 31256700 рублів, додатково було асигновано ще 10235 тис. рублів. Таким чином, загальна сума витрат сягнула 41491700 руб. Окрім цього від різних осіб і служб, що обслуговували біженців надійшли прохання про виділення коштів в розмірі ще 20 млн. рублів. Зокрема, на потреби напередодні створеного Всеросійського товариства опіки над біженцями було асигновано 300 тис. рублів⁷⁸.

Союз міст, який спостерігаючи за безсиллям тилових організацій прийняти маси біженців, з другої половини червня 1915 р. включився в справу допомоги їм, підраховував, що на місячне прохарчування цих людей потрібно не менше 1 млн. рублів⁷⁹.

Про значні витрати на утримання 150 тис. біженців, що розмістилися в Катеринославській губернії, говорять такі дані: на боротьбу з інфекційними хворобами губернська управа надіслала повітовим управам аванс в 230 тис. рублів: Олександрійській – 25 тис., Бахмутській – 10, Верхньодніпровській – 30, Катеринославській – 30, Маріупольській – 60, Новомосковській – 50, Павлоградській – 15, Слав'яносербській – 10 тис. Окрім цього м.Катеринослав витратив 30 тис. на матеріальну допомогу біженцям. А між тим на ці заходи було передбачено всього 340 тис. рублів: 200 тис. – від Головного уповноваженого, 130 тис. від Головного комітету Всеросійського земсоюзу і 10 тис. – від губернатора. Для задоволення витрат губернська управа прохала у Зем-

союзу ще 300 тис. і очікувала 500 тис. від князя Урусова. Великих коштів потребувало також будівництво зимових бараків найдешевшого типу та задоволення елементарних потреб біженців. Лише для їх прохарчування, виходячи з витрат по 15 коп. у день на людину, необхідно асигнувати 750 тис. рублів у місяць, а до квітня 1916 р. – 4,5 млн. рублів⁸⁰. З липня 1915 – по 15 жовтня 1917 р. російська державна скарбниця видала на утримання біженців більше 600 млн. рублів⁸¹. Таким чином, революційні переміни в поглядах Особливої наради на біженське питання були не випадковими.

До зайвого марнотратства в опіці над біженцями часто призводила неузгодженість дій між багатьма громадськими організаціями, задіяними в цій справі. Зокрема, представник земства від м. Києва М.В.Ярошевський заявляв, що комітет ПЗФ створив для біженців пункти харчування вздовж очікуваного маршруту їхнього руху довжиною в 300 верст. Проте Головний уповноважений кн. Урусов дав потокові біженців зовсім інше спрямування, звівши нанівець зусилля Комітету ПЗФ і Союзу міст⁸². Наприкінці листопада 1915 р. земці, невдоволені своєю другорядною роллю в державі, скаржилися на те, що в наданні допомоги біженцям немає скоординованих дій між громадськими і адміністративними організаціями. А між тим на допомогу біженцям вже було витрачено 65 млн. рублів, з яких союзам перепало лише близько 8 млн., приблизно 7 млн. отримали національні комітети, 3 млн. пішло на допомогу кавказьким біженцям і 300 тис. роздано приватним особам. Решту 46 млн. рублів асигновано в розпорядження Головних уповноважених кн. Урусова, Зубчанинова та губернаторів⁸³.

Відміна примусової евакуації разом з порівняно стійким становищем на фронті призвели до того, що великі маси населення, зігнаного зі своїх місць проживання, почали осідати в прифронтових повітах Волині і Галичини. Особливо багато таких біженців ховалося в лісах, влаштувавши там собі тимчасові житла. З лісів у жовтні-листопаді 1915 р. на пункти харчування Комітету ПЗФ з'являлося до 30 тис. таких людей. Не в кращому становищі від них перебували розорені війною місцеві жителі, у яких численні реквізиції вимели під мітлу всі припаси. З 35 тис. чоловік, що отримували щоденно харчі на пунктах роздачі на півдні Волині до 70% припадало на місцеве населення і лише 30% на біженців. Великі злидні спостерігалися серед виселенців з Галичини, яких щоденно харчувалося більше ніж 50 тис. чоловік⁸⁴.

У листопаді 1915 р., за даними голови Волинської губерньської земської управи Б.Леявського, на Волині осіло близько 100 тис. чоловік, котрі потребували допомоги. Частина з них з великими труднощами розмістилася в німецьких колоніях по 20-30 чоловік у кожній хаті. Скупченість і антисанітарія, що супроводжували біженців, викликали масу інфекційних хвороб. В районі Житомира було виявлено 400 випадків сипного та 213 черевного тифу. На боротьбу з епідемією було мобілізовано 80 лікарів, 312 фельдшерів і 288 сестер милосердя⁸⁵. Боротьба з епідеміями коштувала багатьом біженцям і їх рятівникам життя. Мало не в кожному номері «Бюлетеня Комітета Юго-Западного фронту» публікувалося по декілька некрологів, де сповіщалося про передчасну смерть медичних працівників, для яких головним стало жертвоне служіння благородній справі порятунку життя біженців.

Наприкінці 1915 р. Комітет ПЗФ утримував 28 загонів працівників з 78 пунктами харчування. Найбільше число останніх було зосереджено на Волині (42) і в Галичині (19), 4 пункти мали в Мінській губернії, по 3 в Херсонській та Орловській, по 2 в Са-

марській і Сибірській і по 1 в Подільській, Київській та Полтавській губерніях. Сюди за харчами щоденно приходило 130 тис. чоловік. Левова частка їх припадала на прифронтові території, де отримувало харчування 100 тис. чоловік як біженців, так і місцевого населення⁸⁶. Роз'їжджаючи по Волині працівники Комітету ПЗФ розшукували біженців, які розбрелися по всій території губернії. Більш точний облік тих, хто змушений був харчуватися на пунктах Комітету в грудні 1915 р., виявив, що в Галичині гаряче харчування отримують в середньому в день 54500 чоловік, а на Волині – 53 тис., причому в північній частині 25 тис., центральній 15 тис. і південній 13 тис. осіб⁸⁷.

Однак війна дедалі дужче проявляла свій руйнівний характер, негативний її вплив на становище волинян поглиблювався. Їхні господарства занепадали, втрачалась земля, нещадно реквізувалася воєнними властями худоба, знаряддя праці нівечились, частина вцілілих посівів через воєнні сутички була винищена остаточно, поля не засівалися. У січні 1916 р. всі довоєнні харчові запаси Волинської губернії були вичерпані. У зв'язку з цим зростало число нужденних. Внаслідок цього волинський губернатор звернувся до воєнних властей з проханням заборонити реквізиції, мотивуючи це тим, що не буде чим сіяти⁸⁸.

На кількість біженців поблизу фронту впливали не тільки економічні та військово-політичні, але й сезонні фактори. За визначенням земців, число тих, хто відвідував пункти харчування, збільшувалося взимку, а з настанням сільськогосподарських робіт відбувалося його скорочення. Наприклад, у січні 1916 р. на Волині і в Галичині число осіб, що отримували харчі на пунктах допомоги досягло 140 тис. чоловік. У березні, внаслідок відтоку більш як третини з них на сільськогосподарські роботи, число таких скоротилося до 80 тис. Наприкінці літа знову збільшилася кількість нужденних. Причиною цього стали літні наступальні дії російської армії, внаслідок яких з'явилися нові розорені райони на Буковині та Прикарпатті. Окрім того спостерігалось самовільне повернення біженців, інколи масове, з місць їхнього тимчасового поселення. Через ці причини у прифронтовій смузі харчувалося до 100 тис. чоловік⁸⁹.

За місцем розселення українських біженців можна розділити на декілька груп. До першої належать ті, хто евакуювався до корінних губерній Росії, до другої, що поселилися в українських губерніях і особняком знаходяться біженці, які осіли серед населення прифронтових повітів Волині та російської частини Галичини. За законами Російської імперії держава брала на себе утримання біженців і виселенців, виділяючи для них так звані «пайові» та квартирні кошти. Пайок включав перелік необхідних людині продуктів для проживання і видавався біженцям під час поїздки на місце розселення та у прифронтовій смузі у вигляді гарячого харчування (з 1916 р. він був в ряді місць замінений сухим пайком) а в губерніях тимчасового проживання частіше видавався грошима. Типовий пайок, розроблений спеціально для біженців, як максимум, становив для дорослої людини 2 фунти хліба, по 0,25 фунта крупи, овочів, сала або м'яса, 0,5 фунтів солі, чай з трьома шматками цукру. Вартість такого пайка для дорослого біженця обчислювався в 21,6 коп. на день. Для ослаблених дітей і віком до 8 років передбачалися склянка молока, 1 фунт білого хліба, 0,25 фунта манної крупи. Для дітей від 8 до 15 років встановлювалася половинна норма пайка дорослої людини. Втім, кожен губернський земський комітет запроваджував свою норму можливого максимального харчування. Наприклад, Чернігівський губернський комітет встановив,

що вартість харчування дорослого має становити 20 коп., дітей до 10 років – 16 коп., а Воронежська опікунська рада санітарну місячну норму для біженців визначила в 4,26 рубля, тобто в середньому по 14 коп. на день. Більшу вартість пайок мав у Херсонській губернії. Осілим біженцям там видавалося на прохарчування 6 рублів на місяць⁹⁰.

За даними Комітету ПЗФ, який годував біженців у Волинській губернії та Галичині витрати на одного біженця разом з обслуговуванням становили на листопад 1915 р. в середньому 22,5 коп. на дорослу людину та 33,6 коп. – на дитину. До дитячого раціону включалися ще й молоко, білий хліб та яйця⁹¹. Наразі вартість пайка залежала не від щедрості опікунів, а від цін, які склалися в тій чи іншій місцевості на продукти харчування. Одночасно, через загальну нестачу та вкрай ускладнену доставку продуктів на Волинь з квітня 1916 р. хлібний пайок біженцям було врізано. Норма пайка у Волинській губернії, за умови що наступні продукти були в наявності становила від ¼ до 1 ½ фунта хліба, м'яса – 1/8 або сала від 1/10 до 1/8 фунта, крупи – 1/6 фунта, квасолі – ¼ фунта, цукру 2 шматки або 1/20 фунта, чаю ¼ – та солі 1/30 фунта⁹².

Наскільки такий пайок відповідав фізіологічним потребам людини, можна збагнути, якщо порівняти його розмір з даними бюджетних обстежень середньостатистичної робітничої родини по м. Києву, проведених у 1912 р. Наумовим. Так, витрати київського робітника на прохарчування становили 3,05 рублів у робітника з низькими доходами і до 10 рублів у більш забезпечених. Вже тоді вони вважалися «ничтожно малими»⁹³. Якщо ж врахувати, що ціни на хліб, який складав основу раціону харчування переважної більшості населення, зросли на Київському ринкові у 1915 р. більше ніж у півтора рази проти 1914 р., то стане зрозумілим, наскільки сума, що відпускатись на біженців, відповідала їхнім реальним потребам. На московському ринкові ціни на окремі продукти харчування станом на грудень 1915 р. виросли порівняно з довоєнними у 2, 3 і 5 разів⁹⁴. В середньому ж у зв'язку з дороговизною купівельна спроможність рубля за даними Держради по імперії знизилась за півтора роки війни у два рази⁹⁵.

Роздача обідів за свідченням працівників Комітету ПЗФ, мала такий вигляд: «3 раннього-ранку на пунктах харчування кипить робота: спочатку готується їжа, на 12 годину дня зі всіх сторін, інколи довжиною в декілька верст, тягнуться черги голодних і обіріваних людей, яких потрібно нагодувати, напоїти, одягти, часто – обігріти, допомогти порадою тощо. Є серед них такі, що зловживають. До таких належать забезпечені люди. Виробився навіть спеціальний тип біженців, т.зв. «гастролер», котрий прихитрився одночасно отримувати харчування в декількох пунктах»⁹⁶.

Загалом серед громадськості і навіть тих, хто безпосередньо займався наданням допомоги біженцям проявлялися змішані почуття і погляди на цих людей. Спровокована не в останню чергу продовольчою проблемою, що дедалі реальніше поставала на теренах Російської імперії, дорожнечею і нестачею продуктів харчування, серед певних кіл суспільства почала утверджуватися думка про повну даремність і навіть шкідливість від пунктів харчування, що розглядалися як місця розмноження та підтримки тунєядства. Цікавим щодо цього є приватний лист із м-ка Клевань Волинської губ., написаний завідуючим харчовим пунктом у березні 1916 р. Зокрема, в ньому зазначалося, що приступивши до роботи, він скоротив число тих, хто потребував харчування з 6 до 2 тис. Тут, заявляв він, «годували всіх підряд: в деяких селах... не було жодної

родини, яка б не отримувала допомогу... Народ розбещений до неможливого... Нашим хлібом годують коней, корів, свиней, самі ж їдять його у рідких випадках... Всім цим робочим артілям, чайним, молочним фермам і т.д. ціна – ломаний гріш...»⁹⁷. Можна зрозуміти розчарування земця наслідками своєї роботи, але подібні погляди на систему допомоги біженцям як зазначав той самий дописувач, поділяло також військове керівництво арміями фронту. Не виключено, що деякі мешканці прифронтової смуги справді зловживали своїм становищем. Ті ж, хто незаконно користувалися пунктами харчування так пояснювали це: «Ми після війни всі будемо платити податок з десятини землі, а тому всі маємо право на пайок. Їжа ж у вас погана, то ми нею хоч свиней погодуємо»⁹⁸.

Все ж переважна більшість їх, незважаючи на неякісне харчування, на що не раз нарікали як самі біженці, так і вказували земські працівники, не могла прожити без допомоги харчоблоків. Під тиском економічних та психологічних причин навесні 1916 р. розпочала роботу комісія, що мала вивчити проблему реорганізації роботи пунктів харчування біженців загонами Комітету ПЗФ ВЗС. Вона змушена була визнати за необхідне поступово перейти до скорочення безкоштовної видачі харчів у прифронтовій смузі. Зважаючи на те, що такий крок тяжко позначиться на становищі біженців, комісія постановила враховувати при цьому заробітки біженців та їх працездатність. Видача пайків відбувалася винятково за постановою сільських сходів. Захищаючи людські права біженців, у постанові земсоюзу робився наголос на те, що «настав час припинити дивитися на біженця як на порожній шлунок і не забувати, що у нього є ще й інші інтереси та потреби»⁹⁹.

Становище біженців визначалося багатьма факторами як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. У великій мірі воно залежало від вікового складу біженської родини, тобто наявності робочої сили, психологічної здатності швидко адаптуватися до нових умов проживання та влаштуватися на роботу, існування власних коштів і домашнього майна. На становищі біженців позначалися також можливість отримувати додаткову допомогу від одноплемінників, як це спостерігалось серед поляків та євреїв, економічна ситуація в регіоні поселення, увага чи байдужість суспільства і влади до їхніх проблем. Все ж чи не найбільш вирішальним чинником, який впливав на біженську долю, була матеріальна допомога з боку держави, яка надавалася через численні громадські організації у вигляді «пайкових» та квартирних коштів. Для багатьох біженців така допомога була єдиним засобом існування.

Якщо розглядати умови проживання біженців за місцем їхньої дислокації, то в найбільш жалюгідному стані перебували біженці прифронтової смуги та прилягаючих до неї повітів російської Галичини і Волинської губернії. Внаслідок воєнних дій, які точилися у серпні 1914, навесні 1915 та влітку 1916 років, економічне життя в Ковельському, Старокостянтинівському, Володимир-Волинському, Луцькому, Рівненському, Кременецькому, Дубнівському, Острозькому повітах було порушене. Навіть там, де населення могло здійснювати, хоч і в обмежених масштабах, господарську діяльність, ціла низка причин стояла на перешкоді їхньому бажанню. «Сіяти хочуть всі, але більшість не має посівного матеріалу... Неїмуші до цього часу покладають надії на місцеві повітові земства..., не знаю, чи дочекаються, скоріше за все їхні надії марні, – зазначав оглядач центральної частини Волині від Комітету ПЗФ у квітні

1916 р. – Сільськогосподарські роботи вимагають масу інвентаря, багато якого у зв'язку з біженством втрачено... До послуг селян є магазини в містечках, рідше в містах, але ціни в них у 5-10 разів вищі від дійсних... Навіть більш платоспроможні часто не в змозі придбати потрібне... При існуючих цінах один працюючий не здатний заробити на утримання середньостатистичної родини, а більше одного працюючого майже не зустрічається... Війна забрала кращих робітників»¹⁰⁰.

Втім становище біженців на Волині в роки війни не можна відділити від загально-го економічного становища всього населення краю. Волинь за роки війни зазнала страшної економічної розрухи. «Всі місцеві запаси знищені: їх поглинули постійні реквізиції військ, що проходять, біженська хвиля, яка прокотилася тут і, нарешті, повсякденна злиденність... Населенню цього району, що несе на своїх плечах тягар цілої низки допоміжних воєнних робіт, необхідна термінова допомога. Воно близьке до повного виснаження, наслідки якого такі, що загрожують не лише сьогоденню, але й майбутньому», – зазначали працівники Комітету ПЗФ після детального обстеження Волинської губернії через 17 місяців від початку війни¹⁰¹.

Ці екстремальні умови життя поділяла з місцевим населенням армія біженців, яка розташувалася тут. Кількість нужденних за більш детальним визначенням на січень 1916 р. сягнула 140 тисяч¹⁰². Серед них крім біженців було й немало місцевих жителів, які втратили засоби до існування. Комітет ПЗФ, який опікувався ними поділив прифронтову смугу Волині і Галичини на шість районів: північну, центральну та південну Волинь, так само, відповідно, поділялася і Галичина. Кошти Комітет отримував від Особливої наради.

Найбільш нагальною, хоч і не єдиною проблемою для біженців, було харчування. З цією метою Комітет утримував по всьому фронту у грудні 1915 р. 40, а у жовтні 1916 р. більше 90 стаціонарних і 35 пересувних пунктів харчування. Крім того, вздовж лінії фронту було організовано мережу кооперативних магазинів, в яких місцеве населення по собівартості купувало необхідні товари. На їхнє заснування Особлива нарада відпустила кредит в 400 тис. рублів¹⁰³.

За спостереженнями земців, в найгірших соціально-економічних умовах перебувала північна частина прифронтової смуги Волині. Саме сюди повтікали біженці з Луцького повіту, які розташувалися в уцілілих від руїни селах, набившись по 3-4 родини в хату, а ті, хто не зміг поміститися, оселилися просто неба в лісі, під нашивидкуруч влаштованими навісами. Для обігріву вони безперервно палили багаття. Харчові припаси в цих людей давно скінчилися і вони жили впроголодь. Їхнє становище ускладнювалося тим, що війська та лавина біженців, що прокотилася раніше, позбавили місцеве населення життєво необхідних припасів. Вдосталь було лише палива. Єдиним порятунком від голодної смерті людей на території північної смуги фронту на Волині були харчові пункти в Полиці та Городці на 4 тис. чоловік, у Великому Желудську і Вербівці на 2,5 тис., в Галах – на 1 тис., в Нічагівці і Гораймовці теж на 1 тис. чоловік, до яких зі всіх кінців, як привиди, сходилися біженці, долаючи інколи відстань у 5-6 верст. Бажаючих отримати харчування було значно більше, ніж могли задовольнити пункти. Жажливе враження справляли діти без верхнього одягу, нерідко босі, що жили просто неба¹⁰⁴.

Подібним виявилось економічне становище в Рівненському повіті, котрий не раз входив у поле воєнних дій і тут було реквізовано або скуплено арміями все, навіть солома. Населення примушувалося комендантами постачати підводи для перевезення воєнних вантажів, виконувати інші роботи. Через повну відсутність тут фуражу та непосильного навантаження худоба гинула або продавалась за безцінь. Під час обстрілів місцеве населення втрачало свої домівки. Воно, так само як і біженці, змушене було жити в землянках. Становище ускладнювалося ще й тим, що пункти харчування для мешканців деяких населених пунктів знаходилися на відстані 10-15 верст. Зголоднілих людей підгодовували розквартировані тут війська¹⁰⁵.

Не кращим виявилось становище і в інших районах Волині. Починаючи від Кременця і до Галичини населення мало обмаль продуктів харчування. На осінь 1915 р. склалася надзвичайно критична ситуація також і з фуражем. В зв'язку з цим ціни на селянських коней неймовірно знизилась. Не маючи чим їх годувати, селяни змушені були пропонувати робочого коня за 1 рубель, чи віддавати задарма, в той час, як реальна його ціна становила 100-150 рублів. Все це остаточно підірвало економічну базу селянських господарств¹⁰⁶.

У м. Кременці негайної допомоги потребувало до 8 тис. чоловік населення, серед яких нараховувалося 4 тис. біженців, а решту склали місцеві бідняки. В місті знаходилася велика кількість бездомних сиріт. Морози і завірюхи загострювали становище тих біженців, які не мали ні теплого одягу, ні взуття. У Кременецькому повіті на початку 1916 р. наступила повна криза сільськогосподарських продуктів. Південніше Кременця, в напрямку Галичини становище було не менш трагічним. Натомість населення Дубнівського повіту, яке зазнало також великих господарських руйнувань, не відчувало нестачі хліба, хоча і там були місця, в яких війська забрали все. Особливо складною на кінець 1915 р. виявилася ситуація в районі м. Вишневець через погану роботу залізниці.

Робота Кременецько-Дубнівської залізниці, яка раніше забезпечувала необхідними товарами велику частину цього району, виявилася повністю паралізованою. Замерла також і Волочиська вузлова станція. Через розладнання залізничного руху, ускладнювалася доставка товарів, розвинулася спекуляція і підкупи. Товари купувалися через треті-четверті руки, а щоб дістати вагони, купцям доводилося платити хабарі від 100 до 300 рублів за один. Принаймні така такса діяла на ст. Полонна. Велике свавілля проявляли етапні коменданти в Теофіополі, Ланівцях, Острозі та Вишневі, не пропускаючи з невідомих причин товари, або не видаючи пропусків на їх провіз. Такі умови призвели до значного подорожчання товарів, сприяли розвиткові спекуляції, сіяли невпевненість серед населення¹⁰⁷. У прифронтовій смузі Волині ціни піднялися неймовірно високо. У Кременці вартість жита зросла з 80 до 150 коп. за пуд, на сіль з 60 коп. до 2 рублів¹⁰⁸.

В районі, що охоплював собою прифронтову смугу в 50 верст від с.Тилявки до с. Кобилки в Галичині і глибиною до 60 верст осіло до 12 тис. біженців. Не маючи своїх засобів до існування, вони щоденно жили тим, що харчувалися на земських пунктах. Але через нестачу хліба та його погану якість вже у січні 1916 р. видачу хліба замінили борошном в розмірі 1 ¼ фунта на людину. Тут, як врешті і в інших місцях зосередження біженців, гостро стояло питання із забезпеченням взуттям та теплим

одягом. «В поганеньких постолах, подертих чоботах, підв'язаних мотузками, майже босі, в холод і болото плелися за 8-10 верст дідусі, бабусі та малі діти на пункти харчування, благаючи дати їм хоч якась взуття» – так описував їхній жалюгідний стан працівник відділу допомоги біженцям¹⁰⁹.

Про повну економічну спустошеність і грікі поневіряння біженців повідомлялося і з великого району, що тягнувся від м. Вишневець на Волині до Лосятини вглиб Галичини між містечками Замостя і Підкамінь. Особливо постраждали тут сс. Волиця, Ростоки, Борщівка, Лопушне, ст. Комарин та багато інших населених пунктів, які протягом тривалого часу знаходилися під австро-німецькими та російськими позиціями. На місці хатів залишилися одні руїни, на які потроху поверталися їхні мешканці. Деякі облаштувалися в землянках та окопах, інші оселялися на уламках своїх будинків. Загальне число тих, хто повернувся було незначним і складало на серпень 1916 р. всього 2 тис. чоловік. Становище цих людей виявилось винятково складним. В Ростоках і Лосятині знаходилося два пункти харчування, проте вони у найбільш відповідальний момент показали свою малодіяльність. А тому населення змушене було ходити за пайком у віддалений на 30 верст Катербург, або харчуватися однією картоплею чи просто голодувати¹¹⁰. Єдиним продуктом харчування, яке мали біженці на Волині, були буряки та картопля. С.Старі Олексинці, звідки відбулося поголовне виселення всіх працездатних чоловіків у віці 17-45 років, побувало в руках угорців. Після їх відступу жінки і діти залишалися без харчів окрім картоплі. Становище трохи поліпшилося з розквартируванням тут російських вояків від 5 до 15 на одну хату. Неймовірна тіснява компенсувалася тим, що солдати підгодували своїх господарів хлібом. Подейкували, що саме через це воєнними властями було врізане й солдатське харчування¹¹¹.

Розореними під час літнього 1915 р. наступу австрійців виявився цілий ряд населених пунктів Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського, частково Рівненського, Дубнівського, Кременецького і Острозького повітів. Повністю було зруйновано с. Гулишки, мешканці якого спеціалізувалися на розведенні породистої худоби. Жителі, які сюди повернулися після тимчасового виселення, застали самі руїни, всі дерев'яні споруди було спалено, дахи зірвано, жодної голови племінної худоби не залишилося. Та ж сама доля спіткала і жителів сіл Гніздичне та Раковець Чесновський. «При наближенні австрійців, – свідчив очевидець, – жителі були поголовно виселені. Вони могли взяти з собою рівно стільки, скільки вміщалося на підводі... Повернувшись вони вже нічого не знайшли: все виявилось розграбоване австрійцями і сусідніми селами. Майже в усіх жителів вціліла худоба, але через відсутність фуражу, вона голодує. Її годують гнилою соломою, в'язка якої коштує 15-20 коп. і протухлим ячменем, ціна якого від 1,5 до 2 рублів за пуд»¹¹². Через нестачу кормів гинула худоба, або продавалася за безцінь євреям в сс. Устечко, Млинівці, Хотівці і Полянах, в яких проживало багато солдаток. Коні й корови годувалися гнилою картоплею, що виявилася також єдиним харчем і для населення¹¹³.

Про страшну картину спустошення Волині свідчили російські військовополонені, яким вдалося втекти з австрійського полону і без зайвих труднощів подолати Люблінську та Холмську губернії Царства Польського. Досягнувши нарешті Волині, пробираючись болотистими місцями між Ковелем і Володимир-Волинськом вони бачили повну

картину розореного краю: не було, здається, жодної церкви, жодного села, де б не лежав відбиток насильства та грабежів. Жителі остаточно розорені, частина чоловічого населення забрана, частина розбіглась, ховаючись по лісах. Австрійці забрали все, що потрапило їм під руку. Внаслідок такої «тряски» у жителів не залишалось ніякої живності, одягу та харчів. Селяни жили тим, що вдалося приховати, закопавши в землю. Повсюдно панував смуток, тривога, розпач¹¹⁴.

Біженці, погорільці, розорене місцеве населення, в становищі яких не відчувалося суттєвої різниці, змушені були жити впроголодь, випрошуючи хліб у більш спроможних жителів або у військових. Такою була соціальна картина життя прифронтової Волині. «Жителі цієї смуги, частково осілі біженці, частково постійне місцеве населення знаходяться у вкрай важких умовах внаслідок повного виснаження харчових запасів, палива, одягу, особливо теплого, – писалося у доповідній Комітету ПЗФ. – Самі жителі рішуче безсили полегшити свою долю»¹¹⁵.

Важке побутове та матеріальне становище біженців ускладнювалося неймовірною дорожнечою, відсутністю необхідних товарів споживання і фуражу на 30 верст вглиб Волинської губернії. За пуд м'яса у прифронтовій зоні треба було викласти 7-9 рублів, частіше ж його зовсім не було. Хліб купувався лише у досить віддалених від фронту місцях, а вартість пуду зерна сягала 2 рублів. Попри таку високу ціну, придбати його було важко навіть на відстані 150 верст від лінії фронту. Такі продукти харчування як сало, сіль, чай, цукор у Волинській губ., за винятком прилеглої до м-ка Ямполь Подільської губ., зникли з продажу зовсім¹¹⁶.

В наступні роки проблема з продовольством у прифронтовій смузі ще більше загострилася через загальну продовольчу кризу в імперії, порушення руху на залізницях та революційні події. У грудні 1917 р., за даними Комітету ПЗФ, на прифронтових територіях проживало до 400 тис. населення, яке перебувало в надзвичайно складному економічному становищі. «У населення не було засобів для купівлі продуктів, останні запаси яких забрані безсистемними реквізиціями, а також через евакуації населення і стратегічні передислокування військ. Незначний відсоток засіяних полів і неврожаї поставили населення перед гострою нуждою... Таким було становище, починаючи з другого року війни впритул до революційного перевороту... А між тим, населення, згущене біженцями вкінці розорене відступаючими військами... знаходиться в трагічному стані...»¹¹⁷. Фактично, мешканці прифронтової смуги, неймовірно напружуючи свої сили, намагалися будь-якою ціною вижити в цих екстремальних умовах, що з кожним роком дедалі більше ускладнювалися.

Окремо слід сказати про становище дітей біженців, які привернули до себе увагу суспільства після того, як їх великими партіями стали доставляти влітку 1915 р. до багатьох міст імперії. Це були діти, які загубилися під час евакуації або втратили зовсім батьків. Їх підбирали скрізь – на дорогах, в лісі, на вокзалах, міських та сільських вулицях. Робота з дітьми різних громадських організацій йшла в напрямку створення для них притулків, ясел, шкіл, поліпшення умов проживання на місцях розселення біженців, організацій медичної допомоги тощо. За приблизними підрахунками Комітету ПЗФ лише ними було надано допомогу станом на 1916 р. більше ніж 100 тис. дітей, які пройшли через 37 ясельних установ¹¹⁸. А були ж ще інші громадські організації, які опікувалися дітьми біженців. Газета «Беженец» вказувала, що серед біженців

у жовтні 1915 р. налічувалося до 50 тис. дітей – сиріт. Щомісячне утримання їх обходилося 750 тис. рублів¹¹⁹.

Діти разом з дорослими поділяли тяжкі поневіряння, які випали на долю біженців. Все ж попри складність біженського життя в найбільш жакливих умовах перебувала категорія дітей прифронтової смуги. Тут з них, за свідченням працівників Комітету ПЗФ, сформувалися навіть певні типи: діти – добровольці, діти – шпигуни, діти – безпритульні. Всі вони без винятку перенесли голод, нерідко сирітство, страх біженства, окупації. Тяжкі потрясіння воєнної доби залишили глибокий слід в їх душах, негативно вплинуло на дитячу психіку. Вони не за віком дорослішали, переймаючи часто не кращі звички людей старшого віку. Повсюдна деморалізація, як іржа, роз'їдала людські душі, не оминула й дітей.

За свідченням працівників Комітету ПЗФ діти прифронтової смуги справляли враження загнаних звірят. При спробі організувати з них перші партії в тилових дитячих притулках, працівники натикалися на різкий опір з їх боку. «Вони кидалися до дверей, бились об них головою і руками, благали випустити, плакали, лякливо озиралися на кожну людину, що з'являлася перед ними. Особливо важко проходила ніч, коли діти вмиті і нагодовані невтішно плакали в ліжках..., збиваючись до купи по 2-3-е»¹²⁰.

Великий відсоток дітей, що проживав у прифронтовій смузі, не мали чим харчуватися, були напіводягнені і роззуті. Повсюдно панувала антисанітарія, паразити, хвороби. «Скупченість неймовірна – всюди солдати, – зазначали працівники комітету півдня Волині. – Там, де раніше жила родина з 3 – 4 осіб, нині – 15 – 25 душ. А разом з тіснявою і сторонніми людьми в кожну хату і родину ввійшла розпушта в найбільш огидних формах. Підлітки 12 – 15 років, не маючи ніякого догляду і притулку, певних занять ставали на шлях злочинності і розпусти... Куди не зайдеш пізно ввечері – всюди купи солдат, цинічні анекдоти, пісні, розповіді про свої амурні походеньки... і все це при дітях... Багато з них не розуміє сказаного, але незабаром збагнуть. Старші діти вже зрозуміли і заливаються при цьому безсоромним сміхом»¹²¹. Дитяча проституція поряд з іншими стала ще однією ознакою цієї злочинної війни.

Проживання в нелюдських умовах, породжувало серед дітей масові тяжкі захворювання. Вони ставали легкою здобиччю тифу, скарлатини, туберкульозу тощо. Вихователі притулків для дітей на Волині свідчили: «Про таку поширеність золотухи, рахіту, який зустрічається тут, наші панські діти уявлення не мають. Незагойні на ґрунті білокрів'я лишаї на руках і ногах, голови покриті суцільною гнійною корою, туберкульоз, катарі шлунку і маса «вавок», так діти називали рани, куряча сліпота від недоїдання – всього не перерахуєш»¹²².

Більше 200 дітей біженців, що осіли в с. Підхвощики на півночі Волині, після того як російські війська вибили звідти німців, були повністю покинуті напризволяще дорослими, яких примусово погнали на фронтів роботи. Вони жили в землянках, брудні, щент обірвані. Серед них знаходилося чимало сиріт і напівсиріт. Більш старші діти доглядали за грудничковими. Хлопчина, з яким довелося спілкуватися працівникові земсоюзу, в свої 13 років через виснаженість виглядав як 8 – 9-річний. Щоб якось вижити діти підробляли тим, що під кулями і снарядами носили в окопи солдатам булки. Під час обстрілів вони гинули, нерідко калічилились. Його товариш поки ніс харчі воякам потрапив під обстріл, що раптово почався. Осколком снаряда йому відірвало ногу¹²³.

Не в кращих умовах перебували також діти російської частини Галичини. Завідувач дитячої лікарні в м. Тернополі зазначав, що велика дорожнеча і відсутність заробітків особливо тяжко позначилися на дітях. Більшість з них босі, зодягнені у рантя, ходили по вулицях, жебракуючи у перехожих. З настанням зими дівчата забивалася у напіврозвалені халупи на окраїні міста і вмирала там від холоду й голоду. Серед них був дуже високий відсоток хворих. З 700 дітей, що було прийнято протягом одного дня, виявилось 615 хворих коростою, золотухою, дизентерією, запаленням легенів, ангіною, ларингітом і т.д.¹²⁴

В жалюгідному становищі виявилися діти виселенців євреїв Галичини. Виселені звідси поспіхом разом з родинами до центральних губерній Росії, вони раптово були повернені знову до Галичини і розселені великими масами в Мельниках, Кривчі, Борщові, Королівці, Озерянах, Чорткові, Ягельниках, Копичинцях, Будзанові, Побужному, Грималові, Скалаті, Тернополі та Збаражі. Через нестачу житла вони селилися великими групами в маленьких приміщеннях і на горищах. Місцеві євреї, користуючись нагодою, брали з них за горища і кімнатки по 12 – 30 рублів на місяць. В такі житла набивалося по кілька родин. В більшості приміщень при їх обстеженні через задушне повітря земсоюзівці могли утриматися не більше 2 – 3 хвилини¹²⁵. Створення тут дитячих установ ускладнювалося напруженою боротьбою між поляками та українцями, що мала давнє коріння, і юдофобством та зловживанням окремих представників російської влади¹²⁶.

Жахливі наслідки війни, що позначилися на дітях становили загрозу для майбутнього суспільства. З метою підтримки великих мас дітей біженців у прифронтовій зоні, Комітет ПЗФ розвинув мережу дитячих закладів. За своїм первісним завданням вони мали надавати лише санітарно-медичну допомогу і забезпечувати їх харчуванням. Проте створені земсоюзівцями дитячі заклади незабаром стали перетворюватися в навчально-виховні, оскільки серед місцевого населення відчувався потяг до знань. Внаслідок воєнної розрухи в багатьох повітах Волині та Галичини шкільне життя зовсім завмерло. Один селянин Луцького повіту скаржився земсоюзівцями на те, що вони «переживають якийсь страшний сон. В селі є школа – немає вчителя, є церква – нема священика. Відчуття навіть важче проти того, що вони пережили під час австрійської окупації»¹²⁷. З проханням про відкриття шкіл для дітей апелювали до комітету ПЗФ цивільні органи ряду повітів Волині.

Таким чином, у прифронтовій смузі поряд з дитячими яслами, колоніями і притулками почали поставати школи. В них дітей навчали елементарної грамоти та ремеслам. За постановою комісії відділи допомоги дітям комітету ПЗФ у січні 1916 р. навчання в школах здійснювали рідною мовою¹²⁸.

Деякі відомості про умови шкільної роботи можна почерпнути з огляду діяльності установ допомоги постраждалим від війни у південному районі Волині станом на 1917 р. «Педагогічна робота в школах – вогнищах в січні 1917 р. не поглиблювалась... Наставали великі морози, заноси, діти живуть далеко, у багатьох немає взуття, теплої одягу, а тому бувають дні коли половина дітей не приходять до школи. Ті ж, хто прийшов сидять змерзлі – у приміщенні школи холодно, сире, зі стін капає. В кращі часи діти відразу сідали за підручники, захоплено працювали, не хотіли йти додому, нині зі страхом поглядають у вікно чи не занесло дорогу...»¹²⁹ Подібні школи на півдні Во-

лині діяли в Горенці, Вишневцях, Залісцях, Розтоках, Онишківцях, Дунаєві, Новопоčasві, Ледухові, Чугалях та Кременці¹³⁰. Чимало шкіл відкрилося також в інших частинах прифронтової смуги Волині і Галичини.

Не завжди добре складалося життя дітей біженців у тилових притулках. Київський будинок для дітей – галичан, що належав галицько-руському товариству під егідою єпископа Євлогія, був переведений зі Львова до Києва у червні 1915 р., відзначився тим, що тут дітей катували до крові за найменшу провину. Як вияснилося при дізнанні, у притулку утримувалося 55 дітей-сиріт віком від 4 до 13 років. Всі без винятку діти хворі. Харчування в притулку визнано теж вкрай незадовільним. Дітей будили о 5.30 ранку і давали кухлик чаю зі шматком білого хліба. Обід о 13-й годині складався з тарілочки поганенького супу та мікроскопічного шматочка м'яса. О 17-й вечора їм знову давали чай, о 20-й вкладали спати без вечері. Факти жорстоких побоїв дітей доглядачкою притулку Стригаловою, обкрадання нею дітей підтвердилися на допиті. Притулок, на утримання якого виділялися великі суми, було передано у відання київського Свято-Володимирського братства¹³¹.

Найзаповітнішим бажанням дітей біженців було бажання, щоб війна якомога швидше скінчилася. Вихователі дитячих притулків, які виникали в місцях розташування біженців, поширили серед своїх підопічних анкету, розроблену київським фребелівським товариством «Діти і війна». Всі діти, відповідаючи на питання анкети заявляли – вони хочуть, щоб війна не продовжувалася. Переживши страхи окупації, втрату батьків, рідних осель, поневіряючись по лісах і окопах, маленькі страждальці демонстрували високі зразки великодушності та мудрості, зазначивши в анкеті, що не потрібно вбивати жителів завойованих країн, адже вони ні в чому не винні. «Австрієць йде на війну з плачем», – писали вони¹³².

Попри всі страхіння воєнного життя, населення прифронтової смуги, як і інших губерній, змушене було виконувати цілу низку різних повинностей. На її жителів поширювалися в першу чергу виснажливі примусові роботи по забезпеченню військових потреб. Протягом липня 1915 – лютого 1916 р. з 10 повітів Волині на примусові роботи було відправлено більше 250 тис. найбільш працездатних чоловіків¹³³. До цих робіт залучалися як місцеві жителі, так і біженці. У жовтні 1915 р. волинський губернатор отримав телеграму від головного начальника з постачання з вимогою, щоб до окопних і дорожніх робіт нарівні з іншими категоріями залучати також біженців-галичан. Тим, хто відмовлявся від робіт, припинялася видача пайків¹³⁴.

За законами імперії подібні роботи повинні були оплачуватися. Але, як правило, населення отримувало чисто символічну платню. Так, за перевезення у березні 1916 р. воєнних вантажів жителям ряду прифронтових повітів пропонувалися буквально копійки. В разі ж відмови, передбачався штраф у 3 тис. рублів або ув'язнення. З біженців на Волині формувалися також постійні робочі дружини, яких наприкінці 1916 р. налічувалося 32 артілі¹³⁵. Зокрема, робоча дружина з 46 чоловік, що сформувалася в Керменці, працювала в 1,5 верстах від ворожих позицій під обстрілами солдатів супротивника. На березень 1916 р. вона, не зважаючи на небезпечну роботу, виросла до 84 чоловік. Воєнне командування за кожного робітника добре платило Всеросійському земсоюзу. Так, військовому відомству кожен робітник обходився в 2,24 рубля, в той час як земсоюзу, котрий формував дружини, всього в 1,75 рубля. Інша воєнно-

робітнича артіль складалася зі 193 чоловік і використовувалася на окопних та дорожно-будівельних роботах¹³⁶.

Прифронтowa смуга була найближчим джерелом, з якого війська черпали продовольство та фураж. Численні виснажливі реквізиції важким тягарем лягали на й без того слабкі селянські господарства. Реквізиції вводилися з 15 вересня 1914 р. царським указом і поділялися на платні та безоплатні. За законами про біженців регулювався порядок видачі коштів за реквізоване майно для потреб армії, тобто примусово забраних у населення матеріальних засобів або для виконання робіт, викликаних воєнними обставинами. Реквізиції здійснювалися місцевими цивільними та воєнними властями. Особливо нещадним реквізиціям піддавалися прилеглі до фронту губернії. У лютому 1916 р. генерал М.Іванов доповідав у міністерство землеробства про те, що запаси худоби в трьох губерніях Південно-Західного краю вичерпані. З прифронтowej смуги Волинської губернії для потреб армії вибрано 50-60% селянської худоби, а за час війни реквізовано до 70% одних лише коней¹³⁷. При масових реквізиціях восени 1915 р. в районі 40-верстної смуги на Волині безцеремонно вибиралося військовими все, що тільки можна було взяти. При цьому воєнна влада або зовсім нічого не платила, або ж видавала мізерну компенсацію¹³⁸.

Мало чим відрізнялося становище евакуйованих біженців від тих, що знаходилися у згаданій прифронтowej смузі. Нерідко зігнані зі своїх постійних місць проживання воєнними обставинами, вони втрачали все своє майно, рідну землю, близьких людей. Сам процес виселення супроводжувався великими зловживаннями з боку військових і цивільних властей. На становище біженців під час евакуації проливають певне світло свідчення агентів-провідників, інститут яких було введено з метою опіки над переселенцями в дорозі. Формувався він із священників, студентів, вчителів, які рекрутувалися переважно з біженського середовища¹³⁹.

Провідники відряджалися у Волинську губернію в місця виселення біженців і в пункти посадки. Там вони набирали партії біженців зазвичай в 700-1000 чоловік, реєстрували їх та супроводжували до місця розселення. По дорозі агенти забезпечували своїх підопічних харчуванням, білизною, одягом та милом, сприяли якнайшвидшій подачі вагонів, врегульовували спірні питання з залізничною адміністрацією. Це була дуже відповідальна і виснажлива робота. Щоденно агенти-провідники стикалися з великою людською бідною, стражданнями і смертю¹⁴⁰. На середину грудня 1915 р. агентами-провідниками Комітету ПЗФ, зокрема, було відправлено на розселення 120 тис. біженців, що концентрувалися на території Волині¹⁴¹.

Великі пересильні табори для біженців діяли на Волині в районі Шустова, Новоград-Волинська, Коростеня та Житомира. За спогадами очевидців, вони скидалися «на колишній наш ярмарок, або давній табір народного війська Б.Хмельницького»¹⁴². Численні партії біженців з Рівненського, Дубнівського, Луцького і Новоградволинського повітів сходилися до Івачкова, Урвені, Гулчі. Тут у 1915 р. вздовж доріг були розбиті біженські табори, поблизу кожного з яких знаходилося по 3 – 5, нерідко і більше, свіжих могил. Біженці, які по три-чотири тижні знаходилися в цих таборах в очікуванні відправки, не мали ніяких засобів до існування і могли утримуватися лише за допомогою поспіхом прихоплених з собою продуктів та крадіжок. За словами жителів с. Гулчі, крадіжок з боку біженців не спостерігалось доти, доки в них були свої харчі. Те

ж саме відбувалося в Глинську та інших населених пунктах Волині. Жителі с. Гулчі за шкоду заподіяну біженцями вимагали від влади 100 тис. рублів компенсації¹⁴³.

Особливо важким було становище біженців, які виселялися пізньої осені та в зимовий час. «Насувається сира, холодна осінь. Розпочинаються дощі... Сотні біженців і виселенців, не маючи теплого одягу, ночують під відкритим небом або під захистом дерев. Доводилося бачити, - писав агент, - промоклих до нитки в обірваному одязі нещасних дітей. У Бородянці в однієї матері захворіло 4 дітей (очевидно тифом) і вони лежали на соломі, розстеленій на мокрій від дощу землі, під блаженським покривалом з полотна. На кожному пункті не обходиться без смертей. Біженці просять дати хоч декілька полінець дров для обігріву дітей»¹⁴⁴. Ці моторошні картини були буденністю для сотень і тисяч біженців, які рухалися на схід.

Саме виселення біженців відбувалося неорганізовано, з невиправданими жорстокістю і насиллям з боку стражників. За розробленими циркулярами, виселенців та біженців на Волині повинні були формувати в партії і супроводжувати стражники. Насправді, великі партії біженців на підводах рухалися самостійно по дорогах, не знаючи куди і де вони можуть отримати відпочинок та харчування. Нерідко виселялися насильно навіть ті, хто мав притулок і був здатний провадити господарську діяльність. За найменший спротив при цьому, поліцейськими пускалися в хід нагайки та кулаки. В с. Довге Pole, що на Волині біженець Гаврило Гречишин при черговому його виселенні у березні 1916 р. звернувся до поліцейського з проханням не виселяти його родину, оскільки його брат Іван виділив для них житло, землю, зерно для посіву. У відповідь селянин отримав удари шашкою по руках. Подібне сталося й з іншим біженцем, який, хоча й був визнаний стражником таким, що не підлягав виселенню, був разом з дружиною жорстоко побитим, до того ж прив'язаний на ніч у хліві разом зі свинями. Такі факти мали масовий характер. У с. Плоска біженець Мартинюк застряг на сільській дорозі в болоті. За це він був люто битий стражником, який викинув геть з його підводи все майно: 4 мішки січки, 4 неповні мішки борошна, мішок сухарів, плуг, запасне колесо від воза і різні дрібні речі. При цьому стражник цинічно заявив селянинові, що всього цього йому не потрібно. На таке виселення збіглося дивитися все село. Після виселення біженців, які мали власний транспорт, йшло видворення піших. В цьому випадку наруга з боку властей досягала свого апофеозу¹⁴⁵.

Аналогічно відбувалося видворення жителів і в інших прифронтових районах, зокрема примусове виселення з Холмсько-Підляшської Русі місцевого переважно українського населення влітку 1915 р. російською владою було схоже на хресний хід, що розтягся на тисячу верст. Вони йшли зі своїми священниками, вчителями, церковними речами, обозами і найбільшою святинею – іконою Пречистої. Виселення ж відбувалося поспіхом, без підготовки. Люди брали з собою лише необхідні для подорожі речі та живність. Часто вони на власні очі бачили як козаки палили їх майно. В цій колотнечі батьки губили дітей, діти – батьків. Збожеволілих від розпачу дітей, везли цілими вагонами до притулків¹⁴⁶.

Більшість біженців та виселенців не мала впевненості в своєму майбутньому. Під час виселення вони залишали своє господарство та частину худоби. За опитами земців, переважна більшість біженців втратила половину робочої худоби, яка гинула від нестатків кормів. Те ж, що вдалося утримати в своїх руках, біженці прагнули якомога

швидше продати. Велика рогата худоба продавалась за безцінь: часто корова вартістю 70-80 рублів йшла за 15-20 рублів. Одночасно збувались коні, підводи, реманент, щоб можна було вантажитись у вагони. В Острозі і Кривині сформувались навіть своєрідні кінні базари, на яких у біженців масово скуповувалася худоба та інші речі¹⁴⁷.

Під час виселення біженців з місць постійного проживання, за законами Російської імперії про постраждалих від війни, їм формально забезпечувалося певне відшкодування втрат. Насправді застосування закону в практичному житті наражалося на бюрократичні перепони, які нерідко відігравали вирішальну роль в справі оплати збитків. На це вказує зокрема дискусія піднята в Особливій нараді в вересні 1915 р. Мова тоді йшла лише про певну категорію біженців, яка мала реквізиційні квитанції, що видавалися біженцям під час евакуації. Міністерство фінансів погоджувалося сплачувати лише 25% втрат, з чим Особлива нарада не погоджувалася. Разом з тим більшість примусово виселених людей через поспішність не отримала подібних документів зовсім. Таким особам було вирішено виплачувати 25% їхнього попереднього чистого прибутку, який визначався на основі документів, або інших непрямих доказів, підтверджених свідками. Все це дуже ускладнювало процес отримання компенсації від держави за втрачене майно і практично зводило спроби біженців нанівець¹⁴⁸.

Це питання обговорювалося на великій нараді всіх громадських організацій, що займалися справами біженців, 15-17 жовтня 1915 р. Щоб отримати відшкодування біженець наражався на масу непереборних перешкод. Серед них були такі, зокрема, як відсутність єдиної форми і змісту реквізиційних квитанцій. Ліквідаційні комісії, що діяли в різних губерніях не мали чітко встановленого єдиного типу квитанцій і складала їх на свій розсуд. До того ж зовсім нез'ясованим залишалося питання про порядок відшкодування за знищене на вимогу властей рухоме і нерухоме майно та про акти, якими його ліквідація засвідчувалася. Визначали розмір збитків особливі комісії під керівництвом повітових предводителів дворянства. Якщо ж врахувати ту обставину, що знищення майна біженців нерідко відбувалося після евакуації цивільних властей, і взяти до уваги відсутність подібних комісій у багатьох місцях поселення біженців, то стане зрозумілим, що положення законів про відшкодування втрат під час війни часто не могли бути застосованими на практиці¹⁴⁹.

Після деяких дебатів у листопаді 1915 р. Особлива нарада все ж таки постановила, що постраждалим негайно повністю оплачується вартість знищених та реквізованих продовольства і фуражних запасів, коней, інших тварин, посівів, домашніх речей. За сільськогосподарський реманент, ремісничі і фабричні устаткування, сировину і товари видавався аванс в розмірі 25% їхньої вартості, решта 75% мала сплачуватися після повернення російської влади та евакуйованого населення на своє попереднє місце проживання. Звичайно, що на компенсацію могли сподіватися лише ті, хто мав документальне підтвердження¹⁵⁰.

За статтею шостою наказу про Головних уповноважених на них покладалася організація прийому хліба, фуражу, худоби і коней під час виселення та видачі за це компенсації. В районі Південно-Західного фронту цим займалися організації Всеросійського земсоюзу. Одноразову матеріальну допомогу «тим, хто потрапив у скруту внаслідок бід, породжених війною, в місцях постійного проживання чи тимчасового перебування» надавав Тетянинський комітет¹⁵¹.

Нелегкі випробування випадали на долю біженців під час проїзду в губернії поселення. Поспішна евакуація, хронічна нестача вагонів, дальність подорожі – всі ці компоненти безумовно впливали на умови транспортування біженців. За дальністю руху і наповненням біженцями вагонів було розроблено 5 типів маршрутів. В один вагон за маршрутом першого типу вмещалося в середньому 25,3 особи, відповідно по інших – від 31 до 35 чоловік. В кращих умовах виявилися біженці, які рухалися в Курську губернію, а в найважчих – по лінії Гомель-Брянськ, де в середньому наповнювалося 35,1 чоловік у вагон. Залежало це як від наявності вільних потягів і вагонів, так і від уваги адміністрації залізниць та її організаційних здібностей¹⁵².

Найскладнішим процес транспортування був під час холодної пори року. Для евакуації біженців виділялися товарні вагони, які не опалювалися. Теплоушки траплялися досить рідко. Їх частіше перехоплювали за хабар працівникам залізниці платоспроможні виселенці з євреїв та німців. Вимучені, напівголодні, без теплої одягу люди «від страшного холоду в вагонах тремтіли, як осичина, діти буквально замерзали на очах... Невимовно тяжко чути нелюдські крики... Особливо ночами»¹⁵³ Жодна поїздка не обходилася без тяжких хвороб та смертей.

Серед хвороб, що переслідували біженців, переважали простудні та інфекційні. Інколи поїздка напіводягнених і роззутих людей тривала цілий тиждень. На деяких станціях потяги простоювали по 3-4 дні. Так, на ст. Ворожба один із провідників бачив скупчення потягів, в яких біженці були розміщені на відкритих платформах або в решітчастих вагонах, призначених для перевезення птиці. Через скупчення людей, холод і антисанітарію почастишали випадки захворювань та смертей¹⁵⁴. Ремствували на холод у вагонах агенти, які супроводжували волинських біженців у Курську, Астраханську та ін. губернії. Погане забезпечення було тут з харчуванням. Починаючи від Києва і до самого Курська, внаслідок скупчення біженців і неузгодженості в рухові залізничних потягів, придбати харчі було неможливо¹⁵⁵. Біженці, що у жовтні 1915 р. відправилися зі ст. Кривин частина в Курську губернію, а галичани в Астрахань, щоб зігрітись під час подорожі розводили багаття на розкладеній по долівці вагона цеглі. При цьому їдкий дим виїдав їм очі, дихати не було чим. Провідник вимагав на кожній зупинці теплушок, але щоразу отримував відмову¹⁵⁶.

Нещастя підстерігали біженців на кожному кроці. Не один день змушені були чекати переправи через Прип'ять в районі Чорнобиля ті біженці, що рухалися гузем та пароплавами. Вже у вересні 1915 р. у Чорнобилі через великий наплив біженців відчувалася гостра нестача хліба. Поблизу білоруських Норовлі, Мозиря, Речиці біженці теж потерпали від голоду та відсутності медичної допомоги. Місцеві земства разом з польським комітетом прагнули поліпшити їхнє становище, але потреби були такі великі, що задовольнити всіх біженців і колоністів, які рухалися з Волині не були здатні. Вигнанці пересувалися на переповнених баржах, отримуючи по фунту хліба та по 15 коп. на людину. Але через відсутність продуктів на ці кошти вони нічого не могли купити аж до Києва¹⁵⁷.

На шляху свого руху біженці знаходилися у стані психологічного пригнічення від пережитого ними краху, втрати звичного для них життя, повної невідомості, яка підстерігала їх попереду. Важкі умови просування поглиблювали стресовий стан біженців. Не витримуючи великих нервових напружень люди інколи намагались покінчити

з собою. На ст. Гришино ледве врятували біженку, яка через голод зважилася на самогубство. Тетянинський комітет, щоб якось допомогти голодуючим людям, вирішив облаштувати тут пункт харчування на 500 чоловік. Проте цієї допомоги було надто мало. Треба сказати, що харчування, яке пропонувалось біженцям вздовж шляхів їхнього просування, не завжди було якісним. Біженці – народ невимогливий, але навіть вони часто відмовлялися від такої допомоги¹⁵⁸.

Заключною ланкою в біженському ланцюжку було розселення в тилу, що, за визначенням агентів, було далеко не легкою справою. «Важко собі уявити більш заплутані, наче зумисне придумані несприятливі, а через це воістину глибоко трагічні умови, за яких відбувалося розселення біженців, – заявляв один із агентів, який здійснив не одну поїздку в різні кінці імперії. – Найбільш цікавий момент, коли дві групи народу з різним економічним, побутовим, а також і національним укладом життя зустрічалися один з одним. Як повинна була більш сильна, сита, а через це і спокійна маса прийняти іншу – розорену, злиденну, налякану, як загнаний звір»¹⁵⁹.

Розселення біженців спочатку відбувалося на добровільній основі. Їх розміщали в школах, на міських квартирах, по сільських хатах, навіть монастирях та інших культурних спорудах. Населення губерній, до яких спрямовувалися виселенці, зобов'язувалося владою приймати їх до себе на постій. Помічено, що з більшою охотою приймали до своїх господарств тих біженців, в родині яких знаходилися робочі руки. Наприклад, греки Приазов'я з задоволенням розібрали поміж собою працездатних біженців, решту ж, як свідчить агент, довелося влаштувати примусово¹⁶⁰. Ставлення до поселених біженців серед корінного населення було теж дуже неоднозначним. Переважно побутувала думка про те, що біженці, яких вони прийняли на проживання, зобов'язані відшкодувати їм це дармовою працею. Таких поглядів дотримувалися і роботодавці, які розглядали біженців як джерело дешевої робочої сили, котра, внаслідок свого важкого становища, не може претендувати на кращі умови праці та більш високу оплату. Відмова ж від роботи з оплатою, що не перевищувала вартості біженського пайка, сприймалася як небажання працювати¹⁶¹. Ті ж біженці, які все ж таки змушені були приставати на пропоновані умови праці нерідко зазнавали економічних утисків. Яскравим прикладом щодо цього є дії Лебединського комітету Харківської губернії. Так, згаданий комітет, що займався влаштуванням біженців 13 лютого 1916 р. встановив плату за роботу біженців: жінкам поденно – 30 коп., помісячно – 4 руб., чоловікам відповідно – 60 коп. та 8 руб., що була нижчою від плати військовополонених. А між тим у Лебединському пов. Харківської губ. поденна плата робітників у 1915 р. сягала 96 коп. в день для жінок і 1 руб. 78 коп. для чоловіків з хазяйськими харчами¹⁶². Подібні факти спостерігалися повсякчасно, а тому і не дивно, що біженці ухилялися від роботи на таких дискримінаційних умовах.

Член Охтирської земської управи, яка у 1915 р. прийняла до себе близько 5 тис. біженців, не міг серед них знайти охочих рубати ліс. Таке ж становище спостерігалось і в Богодучівському повіті Харківської та Словоносербському Катеринославської губерній. Представник м. Словоносербська на одній із нарад земств заявив, що від роботи відмовляються також і німці-виселенці. Тим, хто мав коней, було запропоновано роботу по 2,5 рублів за день, але вони під виглядом хвороби відмовилися від неї, хоч наступного дня з'явилися за пайком. Такі відмови сприймалися окремими місцевими

органами влади як свідоме ухиляння від роботи, тому схилилися до думки про застосування репресивних заходів до таких біженців. Все ж представник від м. Харкова, відомий підприємець Кузнецов С.М. і представник від харківського губернського земства зуміли переконати нараду з огляду на тяжкий матеріальний і психологічний стан біженців, не вдаватися до примусових методів, зокрема такого, як позбавлення пайка. Натомість було запропоновано створити необхідні умови праці, які могли б забезпечити матеріальне існування біженців¹⁶³.

У вищезгаданій Охтирці справи з влаштування біженців доходили до трагічної розв'язки. Миська влада з невідомих причин вирішила виселити біженців з міста в села, а щоб вони не опиралися, було прийняте рішення – припинити видавати пайок, тобто виселити їх голодом¹⁶⁴. Під тиском голодної смерті біженці змушені були шукати додаткових заробітків, пристаючи на кабальні умови праці. За станом на 1916 р. в поміщицьких господарствах Російської імперії використовувалася примусова праця військовополонених і біженців, що становили 27% від загального числа сільськогосподарських робітників¹⁶⁵. Значна кількість біженців спрямовувалася різними бюро праці, що почали виникати у вересні 1915 р. на роботу до поміщицьких маєтків та промислових підприємств України. Зокрема, протягом жовтня – грудня 1915 р. бюро праці Переселенського управління при ст. Київ направило велику партію біженців у 18 тис. чоловік для роботи в сільському господарстві та промисловості Донбасу і Кубанської області¹⁶⁶. Міністерство внутрішніх справ дедалі настійніше вимагало використовувати працю біженців і в районах наближених до фронту¹⁶⁷. З них формувались робітничі артілі, які поступали в розпорядження військових властей, а з середини 1916 р. працю біженців прифронтової смуги почали запроваджувати в майстернях різного профілю. За даними комітету ПЗФ на фронті працювало у 1916 р. 56 майстерень. Найбільш значними були у Кременці, Шумську та Вишневі на Волині, Тернополі, Озерянах, Буцневі, Чорткові в Галичині тощо. У серпні 1916 р. лише в майстернях Галичини отримало роботу близько 2 тис. осіб¹⁶⁸.

Становище біженців погіршувалося через відсутність скоординованих дій між багатьма організаціями, що опікувалися ними. На подібні факти очевидцем яких він був у Самарі вказував уповноважений земського і міського союзів. Біженці, які приїхали туди восени 1915 р., через непорозуміння між земцями і Тетянинським комітетом залишилися без будь-якого догляду і допомоги. Самарська поліція механічно розділила їх на групи по 100 чоловік і вантажила на перший-ліпший пароплав, відправляючи в прилеглі повіти. Там вони жили під відкритим небом в нелюдських умовах до того часу, поки за ними не приїздили на підводах та не розбирали по домівках¹⁶⁹.

Повну неготовність продемонструвала влада Кореневської волості Курської губернії, куди було евакуйовано групу біженців із Волині. Волосне правління не отримало жодних розпоряджень з приводу прийому партії виселенців. Через це воно примусово розселило волинян серед місцевого населення, зобов'язавши його також взяти на себе утримання поселенців. Населення, будучи невдоволеним такими діями, відмовлялося приймати біженців. У Дмитрівському повіті тієї ж губернії біженців розселили в найбідніших селах. Зокрема, велике село Черничине відзначалося тим, що там жили одні злидарі, які змушені були ще й утримувати на свій рахунок біженців¹⁷⁰.

Внаслідок непродуманих дій залізничного начальства, яке спрямовувало потік біженців на свій розсуд, в ряді губерній виявилася перенасиченість виселенців. Так, Саратовська губернія прийняла близько 100 тис. немаршрутних, тобто непогоджених з владою біженців. У зв'язку з цим губернатор змушений був видати розпорядження про примусове розселення їх серед сільського населення¹⁷¹.

З повною прохолодністю зустрічали біженців з Дубнівського повіту у жовтні 1915 р. німці-колоністи Бердянського повіту Херсонської губернії. «Саме тут, – зазначав агент-провідник, – зіткнулися мужицька добросовісність з акуратністю, точністю колоністів і засудило тіло, шлунок, занила душа хлібороба»¹⁷². Виявилось, що біженців після п'яти днів подорожі помістили покотом на нарах і навіть не пригостили. Інакшою була увага до біженців з боку менонітів. Місцевий справник гарантував, що за біженців, які потрапили на поселення до молочарських менонітів, можна не хвилюватися. Справді, в Молочанській колонії біженців розмістили в чистому, просторому будинкові. Тут їм запропонували помитися в лазні, приготували обід, годували і в наступні дні. «Ми думали, що нам доведеться тут помирати, – заявляли біженці, – а ми живемо тепер наче в попівському домі»¹⁷³.

Проте чи не найважче становище виявилось серед поселенців у Сибіру. Здолавши важку дорогу, вони доволі часто стикалися з черствістю з боку влади та байдужістю місцевого населення, які доповнювалися суворим кліматом. Групи біженців, що прибули в жовтні 1915 р. на ст. «Іландська» Томської залізниці відмовлялися вивантажуватися з вагонів і залишати вокзал через те, що вони були легко зодягнені, а на вулиці стояли морози 15-20°. Губернатор, який як вища посадова особа в губернії, мав би організувати постачання теплим одягом та взуттям біженців, натомість наказав канському справникові терміново очистити від них станцію і вагони та відправити на поселення в навколишні села¹⁷⁴.

Загалом, біженці, які направлялися партіями вглиб Сибіру, знаходилися в екстремальних умовах. Напівголодні і голодні вони блукали вокзалами, випрошуючи хліб. Лише 25 листопада 1915 р. на ст. Курган було влаштовано перший пункт харчування, до якого по лютому морозі сходилися у рваних свитках і лаптях біженці за 10-15 верст. Місцеві жителі виганяли біженців з хат, а хліба не давали до тих пір, поки ті не попросять милостині. Щоб обігрітися, біженці віддавали останні речі і копійки. На утриманні Курганського земського комітету на початку 1916 р. виявилось приблизно 900 біженців Волинської, Гродненської, Холмської і Люблінської губерній. У міських квартирах проживало по 43 біженця в одній. Самі ж квартири були тісні, темні, сирі, часто розташовані в підвалах. Через скупчення народонаселення (в місті розмістилося ще 15 тис. солдатів і 6 тис. військовополонених) квартирна плата виросла в п'ять разів. Квартира з 3-4 кімнаток коштувала 15-20 рублів¹⁷⁵.

Серед сибірських поселенців надто високою була смертність. Зустрічалися родини, в яких з восьми дітей живими залишалася одна. За конфіденційними відомостями, отриманими під час перевірки становища біженців, виявилось що в м. Петропавлівську Акмолинської Облaсті в домі Четверикова, де проживало 350-360 осіб, за 1,5 місяця померло до 60 чоловік, а в бараках, розрахованих на 700 чоловік, за офіційними даними – 18, на вокзалі – 38, до 80% померлих були дітьми¹⁷⁶. Особливо тяжкі умови проживання склалися в м. Ісиль-Кулі. Біженців розселили в маленьких брудних кімна-

тах по 18 чоловік в одній, де нічим було дихати. Повна відсутність теплого одягу і взуття при температурі повітря, яке досягало 45-50° морозу спричинила до відмороження ніг. Найбідніші біженці жили за рахунок місцевого населення, яке було невдоволене таким становищем. Дещо в кращих умовах тут опинилися поселенці Петропавлівського повіту Акмолинської області. Переважно це були біженці з Гродненської губернії. «Ставлення місцевого населення до біженців повсякчас приязне – доповідав агент-провідник – пояснюється це тим, що населення заможне і має з біженцями багато спільного, тому що більшість поселень, де розмістилися біженці, складається винятково з переселенців малоросів. В багатьох селищах з ініціативи сільських опікунств провадилися благодійні збори «Ківш зерна», що дало хороші результати»¹⁷⁷.

При обстеженні умов проживання біженців в Омську картина виявилася теж не втішною. При спробі знайти пункт харчування, з'ясувалося, що біженці харчуються разом з військовополоненими – залишками їхньої їжі. Їх розселили в літніх бараках на 200-300 чоловік, де було сиро і холодно, деякі проживали в вагонах. Через Омськ у жовтні – листопаді 1915 р. пройшло майже 48 тис. біженців, з яких понад 28,5 тис. відправлено далі в Сибір, майже 16 тис. розселилося в Омському повіті, 3677 чоловік у місті, а понад 3 тис. біженців знайшли в собі сили і мужність повернутися назад¹⁷⁸.

Під час перевірок агентами Комітету ПЗФ становища біженців у нових місцях проживання, виявилось, що квартирні кошти, які мали виділятися місцевою владою, не потрапляли до їхніх рук. Повітові комітети були зобов'язані видавати пайки вартістю в 3 рублі на місяць і оплачувати опалення та освітлення в розмірі від 1,5 до 3 рублів. При обстеженні було встановлено, що в Полтавській і Успенській волостях пайки і квартирні почали видавати біженцям за день до перевірки 23 листопада 1915 р.¹⁷⁹ Такі факти мали місце і в інших губерніях. За свідченням одного земця у Харківській губернії «опіка про розселених біженців відбувається як-небудь, хоча губернський комітет і постановив щомісяця видавати на біженця 6 рублів на харчування і 6 рублів на квартиру та опалення для родини з 5 чоловік. Проте біженці ніколи ще такої суми не отримували і добре якщо матимуть хоч половину з означеної»¹⁸⁰. В Ростові-на-Дону виселенці з Галичини мали отримувати по 20 коп. на день, але не всі. Двогрибенний пайок видавався конторою «Народного Совета галицкой Руси» неакуратно. Деяким біженцям доводилося тижнями ходити, щоб щось отримати¹⁸¹. Так само поневірялися галичани і в Єнисейському повіті¹⁸².

Сотні і тисячі євреїв з Галичини та Європейської Росії висилалися до закінчення війни у Наримський край без будь-яких засобів до існування. Позаду них залишилися розграбовані будинки та виснажливий етапний шлях, вони сотнями рухалися через Томськ з німим відчаєм в очах¹⁸³. Все ж найшвидше і найкраще зуміли побороти розгубленість і розбрат перед лихом, що насунулося на них, саме євреї та поляки. В місцях поселення вони створювали комітети допомоги біженцям. Якщо у Петропавлівському повіті Акмолинської області біженці потерпали від нестерпних умов проживання, то євреї і поляки становили тут виняток¹⁸⁴. Про своїх одноплемінників дбала невелика єврейська громада в Єнисейському краї. Виселені сюди з Галичини євреї, поляки та українці залишилися без видимих засобів до існування. Неврожайний 1915 р. в повіті позбавив необхідних продуктів також місцеве населення. На поміч євреям прийшло Товариство допомоги бідним євреям, що мало дуже невеликі кошти, але зуміло

звернутися по допомогу до інших єврейських громад, розкиданих по Сибіру та Росії. Від нього євреї-виселенці отримували теплий одяг та деякі кошти. Під страхом за-криття, єврейське товариство змушене було відмовляти в допомозі біженцям інших національностей¹⁸⁵.

Приклад національної солідарності показували також і поляки. Найвагомішу допомогу надавав біженцям-полякам Центральний польський комітет. Одночасно в місцях компактного проживання поляків в Російській імперії ними створювалися комітети з допомоги. Невеличка польська громада всього в 1841 чоловік Єлисаветградського повіту у серпні 1915 р. відразу ж прийшла на допомогу біженцям із розореного війною Царства Польського¹⁸⁶.

Переборюючи пасивність та інертність, організовувалися в самостійні товариства і комітети інші громадські сили. Наприкінці травня 1915 р. в Києві розпочало свою діяльність Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій на чолі з директором держбанку В.Ігнатовичем, поміщиком Полтавської губернії, письменником В.Леонтовичем, викладачем історії, згодом відомим істориком і політичним діячем Д.Дорошенком. Кошти товариства склалися із внесків та пожертв, які йшли на утримання дитячого притулку на 100 осіб, допомогу біженцям одягом, взуттям, білизною тощо. Товариство заснувало свій пункт харчування на 1200 чоловік незалежно від національної належності¹⁸⁷.

Полегшити становище біженців прагнула Православна церква. Особливо активно діяли в цьому напрямку Харківська та Київська єпархії. «Прикарпатський комітет» на чолі з пр. Антонієм – архієпископом харківським особливий інтерес проявляв до галичан – греко-католиків за віросповіданням. Втім, не торкаючись віросповідальних планів пр. Антонія, скажемо, що під його опікою влітку 1915 р. знаходилося 1 тис. чоловік, яких забезпечували харчуванням, опаленням, освітленням та монастирським житлом. Крім галичан, допомогу отримували біженці з Волині, Холмщини та ін. губерній. Із збільшенням числа біженців пр. Антоній організував «Харківський єпархіальний комітет». Під його егідою церковні поручительства опікувалися не однією сотнею біженців¹⁸⁸.

Аналогічний комітет допомоги біженцям під головуванням єпископа Никодима діяв з 21 серпня у Києві. Він надавав притулок біженцям, видавав харчування та кошти при евакуації. Декілька сотень біженців знайшли собі притулок у Михайлівському монастирі. Для дітей біженців при церковнопарафіяльних школах провадилися заняття, їх було забезпечено одягом взуттям, книгами тощо¹⁸⁹. Велику допомогу біженцям надавали православні церкви Одеси, Чернігова інших міст України. В єпархіальних закладах під час літнього руху біженці знайшли тимчасовий притулок до 30 тис. чоловік¹⁹⁰.

Все ж незважаючи на численні потуги суспільства у наданні допомоги біженцям, їхнє становище загалом залишалося надзвичайно важким. Великій масі народу, зігнаного війною з рідних осель, залишалося покладатися на свої невичерпні витривалість, терплячість і природну енергію. Розкидані по всіх закутках імперії, заповнивши собою в'язничні приміщення, арештантські доми, монастирські будівлі, підвали та горища вони намагалися заліковувати свої важкі рани. Узагальнену картину становища біженців по завершенню їхнього оселення подав агент-провідник Вакулович. Він писав так: «На місцях розселення біженці тяжко бідують. Ні одягу, ні взуття вони не мають. У зв'язку із шаленим підвищенням цін на продукти, пайка в 20 коп. на людину недостатньо. Та й

видається пайок через місяць, а то й два внаслідок нестачі коштів на біженців. Багато випадків, коли біженці продають за безцінь останні подушки, аби хоч-якось прогостувати своїх дітей. На опалення до цього часу нічого не дали. Біженці нещадно вмирають і голодують, до того ж додалися ще хвороби: віспа, кір, жаба, понос, блювання. Медична допомога погана. Багато з них втратили родини, дітей, матерів...»¹⁹¹.

Незавидне становище біженців у місцях розселення, ностальгія за рідним краєм, певна стабілізація фронту спонукували їх рухатися у зворотному напрямку. Вже у вересні 1915 р. за спостереженнями газети «Юго-Западный край» з'явилися симптоми посиленого руху по Москово-Києво-Воронізькій залізниці в напрямку Києва тих, хто напередодні евакуювався. Вони скаржилися на поневір'яння в чужих містах. Особливо багато поверталось з Харкова та Ростова, де через наплив біженців ціни на життєві припаси неймовірно зросли¹⁹². Очевидно, що в цей час повернення біженців додому набирало масового характеру, що додавало нових клопотів місцевій владі і земським організаціям. Головний уповноважений по влаштуванню біженців Південно-Західного фронту у жовтні 1915 р. змушений був попередити державні установи, що до особливого розпорядження зворотний рух біженців неприпустимий. Ті ж, хто наслідком повернутися, підлягали негайному примусовому виселенню¹⁹³.

Однак суворе попередження не зупинило руху біженців на захід. Вже у жовтні 1915 р. зафіксовано пересування біженців не тільки на схід, але й і в протилежний бік. Працівники Комітету ПЗФ зареєстрували таких у Слобідці на Київщині 547 чоловік, що рухалися на 82 підводах. Серед них було 90 людей похилого віку та 167 дітей¹⁹⁴. Особливо багато біженців-селян поверталось у зранену війною Волинь. Перебування в чужих місцях погіршило становище більшості з них. Навіть сувора зима не ставала на заваді прагненню досягти рідної землі. У грудні 1915 р. назустріч виселенцям рухалися ті, хто повертався. За перші два тижні грудня їхнє число сягнуло тисячі чоловік¹⁹⁵. Якесь частина біженців, що втікала під впливом паніки викликаной натовпами втікачів, по прибутті на місця поселення, довідавшись про те, що на їх батьківщині все спокійно, рухалася теж назад додому¹⁹⁶. Про збільшення кількості біженців, що поверталися зі сходу на Волинь повідомлялося також у вересні 1916 р.¹⁹⁷

З часом, коли війна набула чітко визначеного позиційного характеру, рух біженців на захід активізувався. На це вказують повідомлення Комітету ПЗФ. Зокрема один із завідуючих пунктів харчування на Волині повідомляв, що у січні 1917 р. до нього звернулося за пайком близько 80 родин, що повернулися із губерній Центральної Росії¹⁹⁸. На засіданні 30 січня 1917 р. Комітету ПЗФ, на якому обговорювалися плани відбудови Волині, також зазначалося, що з поверненням на батьківщину біженців, відновлювані роботи поступово розширюються¹⁹⁹. Основні ж маси біженців до рідних місць проживання очікувалися навесні 1918 р. Комітет ПЗФ з цього приводу розробив детальний план реєвакації біженців з картами, який разом з доповіддю був направлений у березні 1918 р. до вищих органів влади Української Народної Республіки. У чорновому його варіанті зокрема, зазначалося, що «найближчим часом можна очікувати на стихійний рух біженців на місця своєї осілості, ознаки якого вже спостерігаються. Якщо не вжити негайних героїчних заходів, то стихійний рух біженців загрожує численними бідами, великою смертністю від голоду самих біженців, з одного боку, і розвитком у великих розмірах інфекційних хвороб у країні – з другого»²⁰⁰. За

даними комітету, біженський рух в контексті України можна розділити на 4 категорії: 1) біженці, що будуть рухатися тільки в межах України; 2) біженці, що проживають в Україні, місця виходу яких переважно Галичина, Білорусь, Литва тощо; 3) біженці, що знаходяться в Росії і є постійними жителями України; 4) біженці з Галичини, Буковини, Румунії, Польщі, що проживають в Росії і шлях додому яких лежить через Україну. Ця біженська маса за попередніми розрахунками мала складатися з 1 730 000 чоловік. Правда, ця цифра була закреслена і проставлена олівцем інша – 1090000 осіб. Крім того, вказувалося також на очікування немалого числа демобілізованих, разом з якими кількість тих, хто просуватиметься українською землею досягне від 2450000 чоловік, а за виправленим варіантом – 1444500²⁰¹. Перебіг подальших подій, пов'язаних з війною та революціями, ліквідація більшовиками біженських організацій, не дали зреалізувати ці плани комітету Південно-Західного фронту. Повернення біженців до зруйнованих осель відбувалося стихійно, з втратою великих культурних цінностей, евакуйованих під час війни до питомих російських губерній.

Перша світова війна несла в собі загрози для справжнього розвитку держав, що були втягнуті в її орбіту. Масове, стихійне біженство мирних жителів прифронтових районів у 1915 р. як нове соціально-економічне явище становило одну з найбільш похмурих сторінок цієї війни. Її наслідком стало вже на першому році війни обесцінення до крайності людського життя, руйнування усталеного укладу в Галичині, Буковині та Волині, що були основними місцями виходу біженців українських земель. Заручниками злочинної політики самодержавства стали мільйонні маси біженців, виселенців, яких здебільшого примусово зганяли з рідних місць проживання і невідомо для чого гнали у віддалені губернії Російської імперії, прирікаючи на розорення, загибель і гіркі поневіряння. Згубними для економіки прифронтової смуги виявились накази Ставки, за якими в разі відступу необхідно було нищити все, що є на цій території. Непосильні реквізиції худоби, фуражу, хліба, примусові роботи остаточно підірвали економічну основу господарювання у прифронтовій смузі.

Шкідливою для держави в цілому виявилася насильницька евакуація населення, яка призвела до додаткових витрат державних коштів. Сама присутність великої кількості знедолених біженців повсюдно посилювала і без того гнітюче враження від невдалих воєнних дій російської армії, сіяла недовіру в суспільстві у військову могутність Російської імперії та її влади.

Трагічним наслідком загарбницької війни стало понівечене життя біженців, супутником яких було розорення, фізичне виснаження, хвороби, зайві страждання. Велику частку серед біженців становили діти – майбутнє суспільства. Вони масово гинули під час примусової евакуації, під кулями та снарядами в районах бойових дій, від хвороб та виснаження. Саме діти як найбільш вразлива частина населення в першу чергу ставали жертвами цієї ганебної війни.

Невиправдані жертви, які несло мирне населення на олтар війни створювали додаткову напругу в суспільстві, що посилювалась з кожним роком війни, а в сукупності з іншими факторами прискорювали падіння самодержавного ладу. Примарні надії царизму стати твердою ногою в Карпатах і завершити історичну місію зібрання до купи всіх «русских земель», а заодно гайнути до Царгороду та виконати іншу «історичну місію» – поновити хреста на Св.Софії Царгородській, оплачені мільйонами життів,

заснали краху. Українцям, які були втягнуті обома імперіями попри їх волю в цю цинічну боротьбу за світове лідерство, довелося сповна відчутися всю її руйнівну силу і ще довго заліковувати рани нанесені війною.

- ¹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. – М. – Л., 1957, ч.2, док. № 405. – С.169.
- ² *Ефремов В.* Мировая война и ее последствия // Россия в мировой войне 1914–1918 гг. – М., 1925. – С.6.
- ³ *Шигалин Г.И.* Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956. – С.147.
- ⁴ *Клаус Р.* Война и народное хозяйство России (1914–1917 гг.) – М., -Л., 1926. – С.41.
- ⁵ Беженец, 4 октября 1915 г. – № 1. – С.1.
- ⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 1.
- ⁷ *Толстой И.И.* Дневник: 1906–1916. – Спб., 1997. – С.678.
- ⁸ Роде наш красный. – К., 1996. – С.176.
- ⁹ Беженец, 4 октября 1915 г., № 1. – С.8.
- ¹⁰ Доклады исполнительной комиссии Волынского губернского комитета Всероссийского земсоюза. – Житомир, 1915. – С.3.
- ¹¹ Беженец, 1 ноября 1915. – № 4. – С.2.
- ¹² *Бернадський Б.В.* Волинь в роки Першої світової війни. Дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. – Луцьк, 1999. – С.147.
- ¹³ Комитет ее императорского величества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий 14 сентября 1914 – январь 1916. Т.І. – Пг., 1916. – С.32.
- ¹⁴ *Зубчанинов С.* Организация и условия работы по устройству беженцев Северо-Западного фронта. – Б.м., 1915. – С.5.
- ¹⁵ Законы и распоряжения о беженцах. – М., 1916, вып. 2. – С.16–17.
- ¹⁶ *Курцев А.Н.* Беженство // Россия и первая мировая война. – СПб., 1999. – С.133.
- ¹⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 59.
- ¹⁸ Беженец, 4 октября 1915, № 1. – С.5–6.
- ¹⁹ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 февраля 1916 г., № 9. – С.28.
- ²⁰ Беженец, 4 октября 1915, № 1. – С.2.
- ²¹ Там же, 18 октября 1915 г., № 2. – С.3.
- ²² Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 1. – Б.М., 1916. – С.2, 3.
- ²³ Приходской листок, 1916, № 4. – С.2.
- ²⁴ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. – М., 1916. – С.41.
- ²⁵ Бюллетень Комитета ЮЗФ, 20 сентября 1915, № 1. – С.10.
- ²⁶ Там же, 15 ноября 1915, № 4. – С.9–10.
- ²⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1742. – Арк. 2.
- ²⁸ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.20; ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1748. – Арк. 66.
- ²⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Т.1, – Спр. 1612. – Арк. 13.
- ³⁰ Там же. – Оп.1. – Спр. 1612. – Арк. 7–8, 13, 24, 27, 30; Спр. 1742. – Арк. 2, 4, 5, 7.
- ³¹ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 20 сентября 1915, № 1. – С.18; 10 октября 1915, № 2. – С.16.
- ³² ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1742. – Арк. 11.

- ³³ Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973. – С.590-591, 594.
- ³⁴ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.23.
- ³⁵ Підраховано за: ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1686. – Арк. 196.
- ³⁶ Там же. – Спр. 1743. – Арк. 32, 47, 51–52, 54.
- ³⁷ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.25.
- ³⁸ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 54.
- ³⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1741. – Арк. 4; Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 10 октября 1915, № 2. – С.16.
- ⁴⁰ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 21, 23, 27.
- ⁴¹ Підраховано за: ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 111 зв.
- ⁴² Там же. – Спр. 1748. – Арк. 1.
- ⁴³ Там же. – Спр. 1743. – Арк. 153, 157, 158.
- ⁴⁴ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 апреля 1916, № 13. – С.14–16; ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 35.
- ⁴⁵ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1745. – Арк. 81.
- ⁴⁶ Беженец, 22 ноября 1915, № 6. – С.12.
- ⁴⁷ Беженец, 22 ноября 1915, № 6. – С.12.
- ⁴⁸ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк. 81; Беженец, 28 декабря 1915, № 9-10. – С.3, 14.
- ⁴⁹ Беженец, 28 декабря, № 9–10. – С.14.
- ⁵⁰ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 декабря 1915, № 5. – Арк. 14.
- ⁵¹ Там же, 15 января 1916, № 7. – Арк. 20.
- ⁵² ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк. 1.
- ⁵³ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 4.
- ⁵⁴ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 января 1916 г., № 7. – С.20.
- ⁵⁵ Киев, 20 ноября 1915, № 671.
- ⁵⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 147.
- ⁵⁷ Статистический отчет о деятельности Комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам с 25 августа 1914 г. по 1 ноября 1916 г. – Б.м. ич. – С.22.
- ⁵⁸ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1743. – Арк. 102.
- ⁵⁹ Киев, 29 ноября 1915, № 680.
- ⁶⁰ Киев, 9 декабря 1915, № 690.
- ⁶¹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1743. – Арк. 102.
- ⁶² Отчет о деятельности Особого отдела КТН по регистрации беженцев в 1915 г. – Пг., 1916. – С.28–29; Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях и заведениях и о должностных лицах. – Пг., 1916. – С.3–137.
- ⁶³ *Бернадський Б.В.* Назв. праця. – С.91–92.
- ⁶⁴ Беженец, 28 декабря 1915, № 9–10. – С.3–137.
- ⁶⁵ Очерк деятельности Всероссийского Союза городов 1914-1915 г. – М., 1916. – С.139–140.
- ⁶⁶ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 января 1916, № 7. – С.14.
- ⁶⁷ *Серюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. К. 2002. – С.120–121.
- ⁶⁸ *Курцев А.Н.* Беженство // Россия в первую мировую войну. – Спб., 1999. – С.140.
- ⁶⁹ *Китанина Т.М.* Война, хлеб и революция. – Л., 1985. – С.264.
- ⁷⁰ Буковина: історичний нарис. – Чернівці, 1998. – С.205.

- ⁷¹ *Макарчик С.А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львів, 1983. – С.62; «Діло», 1916, 14 березня. – С.2.
- ⁷² Бернадський Б.В. Назв. праця. – С.107.
- ⁷³ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 11.
- ⁷⁴ Жизнь Волыни, 5 ноября 1915.
- ⁷⁵ Киев, 17 октября 1915, № 637; 1 ноября 1915, № 652.
- ⁷⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.3071. – Арк. 4, зв., 21, 22.
- ⁷⁷ Киев, 6 октября 1915, № 626.
- ⁷⁸ Беженец, 18 октября 1915, № 2. – С.3.
- ⁷⁹ Беженец, 8 ноября 1915, № 5. – С.3.
- ⁸⁰ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 25.
- ⁸¹ *Курицев А.Н.* Указ. соч. – С.143.
- ⁸² Беженец, 18 октября 1915, № 2. – С.7.
- ⁸³ Беженец, 22 ноября 1915. – № 6. – С.8.
- ⁸⁴ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1741. – Арк. 21.
- ⁸⁵ Киев, 20 ноября 1915. – № 671.
- ⁸⁶ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 15 декабря 1915, № 6. – С.9.
- ⁸⁷ Там же, 1 февраля 1916. – № 9. – С.25.
- ⁸⁸ Бернадський Б.В. Назв. праця. – С.102.
- ⁸⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1580. – Арк.1.
- ⁹⁰ ЦДІА в Україні. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1741. – Арк. 126; Спр. 1743. – Арк. 63, 90, 95.
- ⁹¹ Там же. – Спр. 1742. – Арк. 67.
- ⁹² Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 февраля 1916. – № 9. – С.25.
- ⁹³ Условия труда и быта рабочих в дореволюционной России (по данным бюджетных обследований). – М., 1958. – С.37.
- ⁹⁴ Промышленность и торговля, 12 марта 1916, № 11. – С.300; *Шапошнікова Н.О.* Продовольче становище в Україні в роки першої світової війни Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата істор. наук. – К., 1999. – С.126.
- ⁹⁵ Промышленность и торговля, 19 марта 1916, № 12. – С.331.
- ⁹⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1742. – Арк. 67.
- ⁹⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 159.
- ⁹⁸ ЦДІА в Києві. – Ф.915. – Оп.1. – Спр. 744. – Арк. 26 зв.
- ⁹⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1577. – Арк. 33, 36 зв., 43, 174.
- ¹⁰⁰ ЦДІА в Україні. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 162.
- ¹⁰¹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 366.
- ¹⁰² Там же. – Спр. 1580. – Арк. 1.
- ¹⁰³ Там же. – Спр. 1579. – Арк. 1,4; Спр. 1744. – Арк. 41.
- ¹⁰⁴ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 декабря 1915, № 5. – С.21.
- ¹⁰⁵ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 367; Спр. 1744. – Арк. 27.
- ¹⁰⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 367.
- ¹⁰⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1739. – Арк. 1–4, 20; Спр. 1751. – Арк. 369.
- ¹⁰⁸ Анкеты о одороговизне и борьбе с ней в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской. – К., 1919. – С.10.
- ¹⁰⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 170.
- ¹¹⁰ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 184.
- ¹¹¹ Там же. – Спр. 1744. – Арк. 25.
- ¹¹² Там же. – Арк. 28.
- ¹¹³ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1744. – Арк. 28.

- ¹¹⁴Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, № 11, 1 марта 1916. – С.17–21.
- ¹¹⁵Там же.
- ¹¹⁶Там же. – Арк. 41.
- ¹¹⁷ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1642. – Арк.77.
- ¹¹⁸Бюллетень комитета юго-западного фронта, № 10, 15 февраля 1916 г. – С. 26.
- ¹¹⁹Беженец, №2, 18 октября 1915. – С.3.
- ¹²⁰Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 мая 1916, № 14–15. – С.38.
- ¹²¹ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 67, 172, 182.
- ¹²²Там же. – Арк. 78.
- ¹²³Там же. – Спр. 1785. – Арк. 198 зв.
- ¹²⁴Бюллетень комитета Юго-Западного фронта, 15 ноября 1915. № 4. – С.29–30.
- ¹²⁵ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 137.
- ¹²⁶Украинская жизнь, 1916, № 3. – С.82–83.
- ¹²⁷ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 59.
- ¹²⁸Там же. – Спр. 1577. – Арк. 1.
- ¹²⁹Там же. – Арк. 200.
- ¹³⁰Там же.
- ¹³¹Украинская жизнь, 1916, № 3. – С.78–80.
- ¹³²ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 65.
- ¹³³*Заброварний Б.* Економічне становище селян України в роки першої світової війни // Науковий вісник Волинського педагогічного університету. Вип.1. – Луцьк, 1996. – С.23.
- ¹³⁴Київ, 6 октября 1915, № 626.
- ¹³⁵*Бернадський Б.В.* Назв. праця. – С.102, 115.
- ¹³⁶ЦДІА у Києві. – Ф. 715. – Оп.1. – Спр. 1577. – Арк. 78; Спр. 1785. – Арк. 2.
- ¹³⁷*Бернадський Б.В.* Назв. праця. – С.102.
- ¹³⁸ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1739. – Арк. 1 зв.; Спр. 1744. – Арк. 24.
- ¹³⁹ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 9.
- ¹⁴⁰Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 20 сентября 1915, № 1. – С.16.
- ¹⁴¹ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп. 1. – Спр.1745. – Арк. 62.
- ¹⁴²Володарчик Адам. Втікачі з рідних осель в 1915 р. // Літопис Волині, 1967, ч. 9. – С.53.
- ¹⁴³ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1740. – Арк. 34-35 зв.
- ¹⁴⁴Там же. – Арк. 10.
- ¹⁴⁵ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 160, 161.
- ¹⁴⁶*М.Корнилович.* Біженська трагедія Холмщини і Підляшшя // Україна. Науковий щомісячник українознавства. Кн.1–3, 1927. – С.116–117.
- ¹⁴⁷ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк. 113.
- ¹⁴⁸Юго-Западный край, 27 сентября 1915, № 221.
- ¹⁴⁹Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.20.
- ¹⁵⁰Беженец, 25 октября 1915, № 3, с.5; 6 декабря 1915, № 7–8. – С.5.
- ¹⁵¹Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 1. – Б.М., 1916. – С.10.
- ¹⁵²ЦДІА в Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 6.
- ¹⁵³ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 13.
- ¹⁵⁴Там же. – Арк. 16.
- ¹⁵⁵Там же. – Спр. 1745. – Арк. 101.
- ¹⁵⁶Там же. – Арк. 118-119.
- ¹⁵⁷ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1744. – Арк. 30.
- ¹⁵⁸Там же. – Спр. 1745. – Арк. 121.
- ¹⁵⁹ЦДІА в Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк.16.

- ¹⁶⁰ Там же. – Арк. 16. зв.
- ¹⁶¹ Беженец, 25 октября 1915, № 3. – С.2.
- ¹⁶² *Анфимов А.М.* Российская деревня в годы Первой мировой войны. – М., 1962. – С.106.
- ¹⁶³ Беженец, 6 декабря 1915, № 7-8, с.14.
- ¹⁶⁴ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 17 зв.
- ¹⁶⁵ *Анджамов А.М.* Указ. соч. – С.106.
- ¹⁶⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк. 1,2, 42.
- ¹⁶⁷ Там же. – Спр. 1577. – Арк. 82.
- ¹⁶⁸ Там же. – Спр. 1753. – Арк. 6-16.
- ¹⁶⁹ Беженец, 18 октября 1915, № 2. – С.2.
- ¹⁷⁰ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк.77.
- ¹⁷¹ Там же. – Арк. 120.
- ¹⁷² Там же. – Спр. 1616. – Арк. 2.
- ¹⁷³ Там же.
- ¹⁷⁴ Беженец, 8 ноября 1915, № 5. – С.10.
- ¹⁷⁵ ЦДІА в Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 91; спр. 3340. – Арк. 20.
- ¹⁷⁶ Там же – Спр. 3340. – Арк. 8.
- ¹⁷⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 80, 86.
- ¹⁷⁸ Там же. – Спр. 3340. – Арк. 10 зв.
- ¹⁷⁹ ЦДІА в Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3340. – Арк. 2.
- ¹⁸⁰ Там же. – Спр. 1745. – Арк. 81.
- ¹⁸¹ Украинская жизнь, 1915, № 10. – С.105.
- ¹⁸² Там же, 1916, № 2. – С.101.
- ¹⁸³ День, 11 сентября 1915, № 250.
- ¹⁸⁴ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3340. – Арк. 1.
- ¹⁸⁵ Украинская жизнь, 1916, № 2. – С.101–102.
- ¹⁸⁶ *С.Шевченко.* «Голос Юга» про життя польських біженців у Єлисаветграді (серпень-грудень 1915 р.) // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської науково-практичної конференції 11-13 травня 2000 р. – Львів, 2000. – С.103–104.
- ¹⁸⁷ Украинская жизнь, 1915, № 10. – С.101.
- ¹⁸⁸ Приходской листок, 1916, № 14. – С.3.
- ¹⁸⁹ Киевские епархиальные ведомости, 1915, № 38. – С.413; Приходской листок, 1916, № 15. – С.4.
- ¹⁹⁰ Приходской листок, 1916, № 15. – С.2-3.
- ¹⁹¹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 18.
- ¹⁹² Юго-Западный край, 12 сентября 1915, № 208.
- ¹⁹³ Там же, 13 октября 1915, № 236.
- ¹⁹⁴ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1628. – Арк. 104.
- ¹⁹⁵ Юго-Западный край, 17 декабря 1915.
- ¹⁹⁶ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.20.
- ¹⁹⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 192.
- ¹⁹⁸ Там же. – Арк. 190.
- ¹⁹⁹ Там же. – Спр. 1789. – 82.
- ²⁰⁰ Там же. – Спр. 1609. – Арк. 3.
- ²⁰¹ Там же.